Magyarnyelv-tanári segédkönyvek

Nyelvtörténet dióhéjban magyar mint idegen nyelv tanároknak

Oszkó Beatrix

Bölcsészettudományi Kar

KRE | Károli Gáspár Református Egyetem

2019

Károli Könyvek

Magyarnyelv-tanári segédkönyvek

Sorozatszerkesztő: Nádor Orsolya

Magyarnyelv-tanári segédkönyvek

Oszkó Beatrix

Nyelvtörténet dióhéjban magyar mint idegen nyelv tanároknak

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó

Budapest, 2019

Felelős kiadó: dr. Sepsi Enikő, a KRE BTK dékánja.
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2019
© L'Harmattan Kiadó, 2019
© Szerzők, szerkesztők, 2019

Sorozatszerkesztő: *Nádor Orsolya*
Szerző: *Oszkó Beatrix*

Szakmai lektor:
H. Varga Márta

Technikai szerkesztő: *M. Pintér Tibor*
Borítóterv: *M. Pintér Tibor*

A könyvsorozat a *Bethlen Gábor Támogatáskezelő Zrt.* támogatásával valósult meg.

ISBN 978-615-5961-15-1

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu • webshop.harmattan.hu

TARTALOM

Magyarnyelv-tanári zsebkönyvek ... 7
Szerzői előszó ... 9
Néhány gyakorlati információ ... 10
1. Nyelvtörténet, nyelvi változás ... 12
Mivel foglalkozik a nyelvtörténet? ... 12
Miért változik a nyelv? ... 13
Hogyan változik a nyelv? Mi változik a nyelvben? ... 13
Honnan ered a nyelvi változás? ... 13
A nyelvi változást befolyásoló tényezők ... 13
Hogyan változik a nyelv? ... 14
Mi változik a nyelvben? ... 16
A nyelvi változások és az idő ... 16
Mikortól számítjuk egy nyelv történetét? ... 17
A magyar nyelv korszakai ... 17
Miért jó ezt tudni? ... 18
Kérdések a fejezethez ... 24
2. Honnan tudunk a nyelvi változásról? ... 25
A nyelvtörténet forrásai ... 25
A nyelvemlékek ... 36
Szórványemlékek ... 37
Szövegemlékek ... 40
Etimológiai szótárak, adatbázisok, online szövegtárak ... 49
Etimológiai szótárak a világhálón ... 50
Miért jó ezt tudni? ... 55
Kérdések a fejezethez ... 56
3. A hangállományt érintő változások ... 57
A hangváltozásokról ... 57
Hangzókészletünk az ómagyar kortól napjainkig ... 58
A mássalhangzók ... 58
A magánhangzók ... 60
Veláris *j*? ... 61
A szótagszerkezet változásai ... 62
1. A kétnyíltszótagos tendencia ... 63
2. A tővégi vokálisok története ... 64
Miért jó ezt tudni? ... 66
Kérdések a fejezethez ... 67

4. A szóelemek történetéből ... 68
Önálló szóból toldalék ... 69
Hass, alkoss… ... 72
Honnan hová? határozóragjainkról ... 73
Kérdések a fejezethez ... 75
5. A szókészlet nagysága és eredete ... 76
A szókészlet nagysága ... 76
Jövevényszavak a nyelvtörténet szolgálatában ... 77
A magyar szókészlet rétegei ... 82
A nyelvújítás ... 86
Miért jó ezt tudni? ... 90
Kérdések a fejezethez ... 91
6. Egy kis helyesírástörténet ... 92
Magyar helyesírási szabályzat ... 95
A nyelvtechnológia a helyesírásban ... 95
Kérdések a fejezethez ... 97
Függelék ... 98
Irodalom ... 104

MAGYARNYELV-TANÁRI ZSEBKÖNYVEK

Szerkesztői előszó a sorozat folytatása elé

Könyvsorozatunk a Károli Gáspár Református Egyetem és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola együttműködésével megvalósuló *magyar mint idegen nyelv szakirányú pedagógus továbbképzés* tapasztalatai nyomán alakult ki. Kidolgoztunk egy kétféléves képzési programot azoknak a pedagógusi képesítéssel rendelkező kollégáknak, akik valamilyen okból már kapcsolatba kerültek a magyarnyelv-tanítással, vagy ezután kezdik anyanyelvüket tanítani másoknak, de hiányzik az ehhez szükséges előképzettségük. Az egyes tantárgyakhoz készített tematikák sok érdekes olvasmányt tartalmaznak, de sajnos ezek egy része nem, vagy igen nehezen hozzáférhető. Igaz, hogy az egyetemi jegyzetek mára kimentek a divatból, a tapasztalataink alapján mégis úgy gondoltuk, hogy a lehető legtöbb tantárgyhoz elkészítjük azokat a zsebkönyv méretű, elektronikus formában, letölthető, kinyomtatható tankönyveket, amelyek egy-egy tantárgy legfontosabb tudnivalóit tartalmazzák. Az első köteteket 2018-ban adtuk közre, 2019-ben pedig újabb hét segédkönyvvel gazdagodik a sorozat.

Munkánkat a 2016. évi indulástól kezdve a Miniszterelnöki Hivatal Kárpátaljáért Felelős Kormánybiztosságának, illetve a Bethlen Gábor Alapnak az eszmei és anyagi támogatása teszi lehetővé.

Sorozatunk első kötetei, amelyek között megtalálhatók a leíró- és a funkcionális szemléletű összefoglalók, a fonetika, a kommunikáció és a pragmatika, a nyelv és társadalom, valamint a lexikológia-lexikográfia segédkönyvei, sikeresnek bizonyultak, a magyar mint idegen nyelv tanárok közösségében pozitív fogadtatásra találtak. Folytatásként ebben az évben tovább bővítjük a grammatikai ismereteket a MID-tanároknak szóló nyelvtörténeti áttekintéssel és egy újabb funkcionális grammatikával; a nyelvpedagógiai alapismereteket a régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek áttekintésével és az idegennyelvi mérés és értékelés tudnivalóival, valamint a szakma által oly sokszor hiányolt „igazi" módszertani segédkönyvek közül is elkészült néhány, így az írás és olvasás

készségeinek tanítása, a játékok felhasználása a nyelvtanításban, valamint a kultúra tanítása. Talán ez utóbbiakat jövőre újabbak is követhetik majd…

Lectori salutem!

Budapest, 2019. június

Nádor Orsolya
sorozatszerkesztő

SZERZŐI ELŐSZÓ

A magyart idegen nyelvként jellemzően anyanyelvi tanárok tanítják. Nekik készült ez a tananyag. Egy magyar mint idegen nyelv tanárnak úgy is látnia kell az anyanyelvét, ahogyan azt a tanítványai látják, külső nézőpontból. Számos jelenség természetes az anyanyelvi beszélőknek, nekik nem szükséges megmagyarázni egy-egy rendhagyó formát, sokszor nincsenek is tudatában annak, hogy az éppen használt szó valamilyen szempontból rendhagyó. A magyart idegen nyelvként tanulók viszont felfigyelnek minden apró eltérésre, észreveszik azokat a „szabálytalanságokat", amelyekkel egy új leckében vagy nyelvtani egységben találkoznak. Mivel a rendhagyó formákra általában nem kínálnak magyarázatot a nyelvkönyvek – ez nem is a feladatuk –, a tanulók más biztos forráshoz, a tanárhoz fordulnak kérdéseikkel. A tanártól várják a „Miért hajók a hajó többes száma, de házak a ház szóé?" és hasonló kérdéseikre a választ.

Ezeknek a jelenségeknek a magyarázata sokszor a magyar nyelv történetében rejlik. Jelen kötetben arra vállalkozunk, hogy a magyar nyelv történetének rövid áttekintését adjuk abból a célból, hogy a nyelvtanítás során felmerülő kérdésekre válaszolni tudjanak a leendő tanárok.

Terjedelmi és egyéb korlátok miatt minden részletre nem térhetünk ki, a változások közül csak a leglényegesebbeket, illetve azokat tudjuk bemutatni, melyeket a magyar mint idegen nyelv tanárának feltétlenül ismernie kell.

Áttekintésünk tehát vázlatos, s különösen azokra a pontokra helyezi a hangsúlyt, amelyek a MID tanítása során gyakran előkerülhetnek.

A fejezetekben található egy **Miért jó ezt tudni?** rovat, amelyben azt mutatjuk be, hogy a tárgyalt nyelvtörténeti változásnak milyen következménye figyelhető meg a mai magyar nyelvben.

Ha szükségesnek véltük, a feladatok megoldását segítő információkat a Függelékben helyeztük el.

A kötetet az ajánlott irodalom zárja, ahol a kérdés iránt érdeklődők további cikkek, könyvek bibliográfiai adatait találhatják.

Könyvünk elektronikus formában jelenik meg, ez biztosítja a hivatkozott, az interneten található anyagok könnyű, gyors elérhetőségét. Ezt a lehetőséget kihasználva törekedtünk arra, hogy minél több interneten fellelhető forrás szerepeljen a hivatkozások között, és a továbbvezető, gondolkodtató feladatokhoz is igyekeztünk internetes eszközöket ajánlani.

Célunk az is, hogy – a lehetőségekhez mérten – kapcsolódjunk a sorozat már megjelent köteteihez.

Ahogy azt fentebb említettük, ez a kötet elsősorban magyar anyanyelvű magyar mint idegen nyelv szakos tanároknak készült. A nyelvi példák kiválasztásakor arra törekedtünk, hogy példaként gyakori szavakat, kifejezéseket használjunk, de a történeti magyarázatokhoz elengedhetetlenek régi, ma már nem közismert formák vagy a peremszókészlet részét képező elemek.

Az egyes fejezetek szövegében többször használunk a nyelv viselkedésére utaló metaforát. Ezekben az esetekben a „nyelv" legtöbbször helyettesíthető a „beszélőközösséggel", hisz egy nyelv nem önmagában létezik, csak használói által él.

Végül, de nem utolsó sorban szeretnék köszönetet mondani a kötet lektorának, H. Varga Mártának.

Néhány gyakorlati információ

A következő, a nyelvtörténeti dolgozatokban általános jelekkel találkozhat e kötetben is:

- * a szó elé tett csillag a történeti és összehasonlító nyelvészetben a kikövetkeztetett alakokat jelöli, melyek valamikori létét adattal nem tudjuk bizonyítani, általános/meglévő ismereteink alapján rekonstruáltuk.
- > a változást jelöli, a nyíl bal oldalán a kiinduló alak, a jobb oldalon a változás következtében létrejött alak áll
- ’ ’ jelpár között egy szó jelentését adjuk meg (idegen szavak vagy mára már kiveszett szóalakok esetében)
- C a mássalhangzó jele, vö. latin consonans
- V a magánhangzó jele, vö. latin vocalis

A rekonstruált alakokban előforduló karakterek:

- *8* bármely magas (palatális) magánhangzó, hangértéke közelebbről nem határozható meg
- *8̣* bármely mély (veláris) magánhangzó, hangértéke közelebbről nem határozható meg
- *3* bármely magánhangzó, hangértéke közelebbről nem határozható meg

Az elválasztójelek is hordoznak információt:

k- szókezdő helyzetben lévő fonéma; egy szóalak után azt jelzi, hogy az adott alak szótő, pl. *ház-, fá-, esz-, lát-.*

-mp- két (magán)hangzó között lévő elem: fonéma, fonémakapcsolat vagy morféma

-β szóvégi helyzetben lévő elem: fonéma vagy morféma

Jó munkát a továbbiakhoz, a magyar nyelvtörténet rejtelmeinek feltárásához!

a szerző

1. NYELVTÖRTÉNET, NYELVI VÁLTOZÁS

Feladat:

Csoportosítsa a következő szavakat, próbálja kiegészíteni a csoportokat további példákkal! Megadtunk egy csoportosítási lehetőséget, de más felosztás is elképzelhető. Ha más szempont alapján csoportosítana, nevezze meg a csoportokat és adja meg a csoportosítás szempontját is!

sógor; kéz; öt; apa; sű; dovidka; rér; trapper; közöd?; csömény; gruscsik;[1]

gyakran használt	
nem ismerem a jelentését	
archaikusnak/réginek tűnik	
újabb keletkezésű	
tájnyelvi szó	

Mivel foglalkozik a nyelvtörténet?

Egy nyelv története a nyelv változásának a története. A történeti nyelvészet a nyelvtudomány egy területe, a nyelv változásának törvényszerűségeit kutatja és elemzi.

A nyelvtörténetnek vannak olyan rokon és társtudományai, melyek nem a nyelvi rendszer változását vizsgálják, de az általuk szerzett ismeretek nélkülözhetetlenek a leíráshoz. Ilyen például a nyelvemlékekkel, a helyesírással, kultúrtörténettel foglalkozó tudományterületek.

[1] A nem köznyelvi szavak jelentése a Függelékben található.

Miért változik a nyelv?

Hogyan változik a nyelv? Mi változik a nyelvben?

A bevezető feladat magyar szavak csoportosítása volt. A felsoroltak között vannak olyanok, amelyeket minden magyar beszélő jól ismer, gyakran használjuk ezeket. Vannak, melyek ismerősen hangzanak, de mindennapi beszédünkben igen ritkán vagy egyáltalán nem fordulnak elő, csak olvasmányainkból köszönnek vissza. Vannak ismeretlen elemek és olyanok is, amelyeknek érezzük régies, archaikus vagy nyelvjárási voltát. Azaz csupán e rövid feladat megoldása során is nyilvánvalóvá válik, hogy a nyelvnek vannak számunkra már ismeretlen, „kiveszett" elemei, s fel tudunk sorolni olyanokat is, amelyek még csak rövid múltra tekintenek vissza. Tehát mi magunk is könnyen beláthatjuk, hogy a nyelv változik.

A képzésünkben résztvevők eddigi tanulmányaik során a mai magyar nyelvről szereztek ismereteket. A nyelvleírások jellemzően **egy** idősíkban létező nyelvállapotot, az ún. **szinkrón** nyelvállapotot vizsgálják. Kellő adat birtokában szinkrón leírás nem csak napjaink nyelvváltozatairól készíthető, hanem az időben visszafelé haladva korábbi metszetekről is. A nyelvi elemeket, részrendszereket **különböző idő**síkokban, történeti szempontból vizsgáló megközelítést **diakrón** szemléletnek nevezzük. A változást akkor észleljük, ha két idősíkot állítunk szembe, a régi-új megkülönböztetés csak így nyer értelmet. A **Miért változik a nyelv?** kérdésre nem tudunk egyszerű és egyértelmű választ adni. A nyelvi változás okai egyes esetekben kideríthetők, máskor viszont nem tudjuk megmondani, mi indít el egy változást, s egy másik hasonló miért nem következik be azonos feltételek mellett. Annyit kijelenthetünk, hogy a változás általában több tényező együttes hatására jön létre.

Honnan ered a nyelvi változás?

A nyelvi változást befolyásoló tényezők

A nyelvi változásnak lehetnek nyelven kívüli és nyelven belüli okai.

A szókészlet változása sokszor külső hatásra történik. Megjelenik egy új eszköz, és hozza magával a nevét is.

Nyelven belüli változás például a grammatikalizáció, amelynek során egy elem (szó) jelentése – a gyakori használat következtében – üressé,

tartalmatlanná válik – ez az elem egyre hangsúlytalanabb lesz, s ennek legtöbbször alaki zsugorodás is a következménye. Ilyen folyamat játszódott le több határozóragunk esetében, s lett például a *belen* 'vmi belsejében' jelentésű szavunkból előbb névutó majd a *-ben/-ban* ragpárunk.

Egy-egy változás mögött legtöbbször több, azonos irányba mutató tényező rejlik. Ezek közé sorolhatjuk a nyelvnek mint rendszernek és az abba illeszkedő elemeknek a változását, de hatással vannak a nyelvi változásra társadalmi, gazdasági és kulturális tényezők is. Vannak viszont olyan változási lehetőségek is, amelyek soha nem valósulnak meg.

A nyelv rendszer és eszköz egyben, méghozzá olyan, amely reflektál a társadalmi változásokra, történelmi eseményekre. A magyar nyelv korszakait illetően pl a Trianoni Békeszerződésnek nemcsak geo- és gazdaságpolitikai következményei voltak, hatása a nyelvben is érzékelhető. A legújabb korszakolások ezt a dátumot tekintik újabb mérföldkőnek a magyar nyelv életében, hiszen e politikai döntés következtében a beszélőközösség jelentős része Magyarország határain túlra került, ahol kisebbséget alkotnak, s ahol a helyi nyelvváltozatra és annak változásaira jelentős hatást gyakorolnak az államnyelvek is.

A nyelv, ill. a társadalom igen gyorsan reagál a jelentős (történelmi) eseményekre. Az alábbi humoros bejegyzés több hasonló mémmel együtt 2019 tavaszán terjedt a Brexit kapcsán a facebookon:

„angolos távozás" jelentése
2016-ig: búcsúzás nélküli távozás
2016-tól: távozás nélküli búcsúzás

forrás: facebook, 2019 tavasza

Hogyan változik a nyelv?

Míg a **Miért?** kérdésre nem tudunk pontos választ adni, a **Hogyan?** könnyebben megválaszolható.

Ahogy azt e sorozat egyik korábbi kötetéből megtudhatjuk (Kontra 2018), a nyelvet nem homogén egésznek kell tekintenünk, a nyelvet változatai alkotják. Ezek a változatok kötődhetnek társadalmi rétegekhez, mutathatnak területi különbségeket, tartozhatnak csupán néhány

beszélő alkotta csoporthoz… A változások ezekben a nyelvváltozatokban felbukkanó újításokból indulnak el.

A változások különböző típusaira a későbbiekben számos példát bemutatunk, most csak a két nagy csoportról szólunk. A két egymással ellentétes csoport az **erősödés** és a **gyengülés**.

Az erősödés (fortíció) során olyan változás játszódik le, melynek következtében a percepció szempontjából könnyebben befogadható elem jön létre (pl. jobban hallható hangalakja miatt), ez a kommunikációban a hallgatónak kedvez. A gyengülés (leníció) során viszont egy elem veszít az intenzitásából, nehezebben megkülönböztethetővé válik, ugyanakkor létrehozása kevesebb energiát igényel a beszélőtől. Erősödés figyelhető meg napjainkban elsősorban a hangzó beszédben terjedő, nyomatékosító szerepű igekötő-használatban: például a *próbálkozik* mellett megjelenik a *bepróbálkozik*. A tő végén álló magánhangzók eltűnése (*hodu* > *had* épp úgy gyengülés, mint a valamikori *j* és *ly* fonémák azonos beszédhangba való összeolvadása. A gyengülés és erősödés között megbúvó ellentét jelen van mindennapjainkban is, amikor beszéd közben arra törekszünk, hogy minél kevesebb energiával hozzuk létre mondandónkat, azaz használjunk rövid, kevés erőfeszítést igénylő elemeket – ezzel szemben a megértéshez szükségünk van a minél pontosabb, könnyen befogadható, differenciált elemekre, melyek kellőképpen különböznek egymástól, s megfelelően hangzanak ahhoz, hogy könnyen meghalljuk és felfogjuk a hozzánk érkező üzenetet. Ezek a változások univerzálisak, azaz minden nyelvre kiterjedő szabályszerűségek mentén zajlanak, még ha az egyes esetek jelentős különbségeket mutatnak is.

A régi és az új helycseréje: ha megjelenik egy újfajta eszköz a régi helyett, a nyelv egy ideig két alakot használ ugyanannak a dolognak, jelenségnek (vagy két hasonlónak) a megnevezésére. Ilyenkor az egyik esetben vagy az történik, hogy a két alak versengése után az újabb, modernebb kifejezés átveszi a régi helyét és szerepét, a régi alakot egyre ritkábban használják, míg végül teljesen feledésbe merül. Ez történt *sógor* szavunk esetében, melynek azonos jelentésű, korábbi formáit (*rér*, még korábban *sű*) a mai beszélők már nem értik. Máskor mind a két változat megmarad, s a két alakhoz egy-egy külön jelentés kapcsolódik: az *idő* szavunkból képzett *időtlen* és *idétlen* formákhoz társult különböző jelentések biztosították mindkét alak továbbélését.

Mi változik a nyelvben?

Változást a nyelv minden szintjén megfigyelhetünk vagy érzékelhetünk a fonémaállománytól a szintaxisig.

Legkönnyebben a szókészlet változik, hiszen minden olyan dolgot meg kell neveznünk, ami új, eddig ismeretlen a közösség vagy annak egy része számára. A szókészleti változások mindig egy elemet érintenek, sosem rendszerszerűek, azaz valójában nem is sorolhatók a **nyelvi** változás kategóriájába. Szisztematikus változást a hangállományban, a grammatikai rendszerben és ezzel összefüggésben a mondattanban figyelhetünk meg. Ezekkel a területekkel a későbbiekben részletesebben foglalkozunk. A helyesírás szintén nem a nyelv része, szabályai társadalmi megegyezésen alapulnak. A megfelelő – írásbeli – kommunikációnak viszont fontos része, ezért a magyar mint idegen nyelv szempontjából is szükséges néhány, a helyesírást érintő változással tisztában lenni. Egy rövid fejezetet ennek a témának is szentelünk majd.

A nyelvi változások és az idő

Vannak a magyar nyelv történetében hosszabb időszakra jellemző változások, például az ún. kétnyíltszótagos tendencia, s vannak olyanok is, amelyek egy bizonyos időben hatnak, majd hatásuk gyengül, végül megszűnik.

Ha ezeknek a rövidebb ideig ható változásoknak az idejét meg tudjuk határozni, kronológiai fogódzóként használhatjuk őket. Ezt a módszert gyakran alkalmazzák, amikor egy nyelvi változás lezajlásának idejét akarják meghatározni. Sokszor a jövevényszavakat tekintik mérföldkőnek az időmeghatározásban.

Most csak egy példát említünk: amikor a magyar nyelvbe átkerült jövevényszavak a szláv nyelvtörténet segítségére lehetnek. A honfoglalás utáni évszázadokban sok szót vettünk át szláv nyelv(ek)ből, melyek fonémakészletének akkor még része volt a nazális magánhangzó. Ezt a hangot viszont nem ismerte a magyar. Ezért a szláv nazális magánhangzót tartalmazó alakokat nyelvünk magánhangzó + nazális mássalhangzó kapcsolatának érzékelte, az ekkor átvett szavakban ma is megtaláljuk a nazális mássalhangzót*: **rend**, **gomba**, **galamb**.* A szlavisztikai kutatások szerint ezek az ősszlávból kerültek a magyarba, hisz a nazális magánhangzó később eltűnt a magyarral érintkező szlávból (Zoltán 2017: 5–6).

Egészen az utóbbi időkig úgy gondolták a kutatók, hogy a nazálist tartalmazó jövevényszavak a honfoglalás környékén, legfeljebb az azt követő néhány évtizedben kerültek a magyarba. A szlavisztikai kutatások

a Kárpát-medencében egykor élt, a magyar szubsztrátumát alkotó szláv nyelvjárásról megállapították, hogy az átvételt nemcsak az eddig feltett igen rövid periódusra tehetjük, hanem egy sokkal hosszabb, a 13. századig elnyúló folyamat eredményének (Zoltán 2013, 2017). Ezt támasztják alá azok az átvételek is, melyek nazális mássalhangzóval és nélküle is megvannak ma a magyarban: *me**n**száros – mészáros*, *do**n**ga – du**g**a*.

Mikortól számítjuk egy nyelv történetét?

A magyar nyelv korszakai

Egy nyelv önálló története attól az időponttól számolandó, amikor már korábbi elődeitől különböző, az adott nyelvre jellemző tulajdonságokkal bír, s amikor beszélői az etnikai önállósulás útján haladnak. A nyelvek történetében – amennyiben ismert vagy kikövetkeztethető – korábbi nyelvállapotokat, azóta eltelt változásokat is figyelembe szoktak venni. A nyelv történetéhez hozzátartozik a jelen is, azaz egy múltban indult, máig tartó folyamatról van szó.

Egy nyelvnek akkor tudjuk a korszakait elkülöníteni, ha meg tudjuk állapítani azokat a nyelvi jellemzőket és természetesen az időbeli korlátokat, amelyek az egyes periódusokat jellemzik. A magyar nyelv korszakait vizsgálva két olyan időkkal találkozunk, melyben a nyelvészek nem értenek vagy nem értettek mindig egyet (vö. Kiss 2017).

A kezdeteket különböző kutatók kisebb-nagyobb eltéréssel határozzák meg, s a legutóbbi, a 20. században kezdődő periódus meghatározása, illetve annak alkorszakokra bontása is váltott ki vitákat. A következő periodizáció a magyar nyelv önálló életét megelőző korszakot, az ugor alapnyelvét[2] is magába foglalja:

ugor egység:	i.e. 2000–1000[3]
ősmagyar:	korai ősmagyar i.sz 500-ig
	kései ősmagyar 500–896
ómagyar:	896–1526 (a honfoglalástól a mohácsi vészig)
középmagyar:	1526–1772 (a mohácsi vésztől a felvilágosodás kezdetéig)
újmagyar kor:	1772–1920 (a felvilágosodás kezdetétől Trianonig)
mai magyar:	1920 után[4]

[2] Az ezt megelőző két korszak az uráli (i.e. 3000 előtt) és a finnugor (i.e.2000-ig).
[3] Róna-Tas András ezt az időszakot i.e. 3000–2000-re teszi.
[4] Kiss 2017 alapján.

A fentebb említett újmagyar kori, illetve az azt követő időszak felosztására tett javaslatát Szilágyi N. Sándor így kezdi:

> A magyar nyelvtörténet korszakolásában kialakult hagyomány szerint a kezdetektől errefelé haladva a legutolsó nyelvtörténeti korszak az újmagyar kor. Ezt egyezményesen 1772-től számítjuk, abban pedig még nagyobb egyetértés van, hogy ez a korszak napjainkig tart, tehát hogy ebben élünk ma is. Könnyen megtörténhetik tehát, hogy a nyelvtörténész kollégák nem osztják majd a véleményemet, ha most azzal kezdem előadásomat, hogy magam az újabb kori nyelvtörténeti folyamatok megfelelő értelmezésére a mostaninál sokkal alkalmasabbnak vélek egy olyan korszakolást, amely szerint az újmagyar kor nem tart máig, hanem csak 1918-ig, az I. világháború végéig, onnan kezdve pedig már a „legújabb magyar korban" vagyunk.
>
> (Szilágyi N. 2008: 105)

Miért jó ezt tudni?

Ha tudjuk, hogy milyen törvényszerűségek szerint változik a nyelv, egy-egy érdekes jelenségre felhívhatjuk diákjaink figyelmét.

Az általános törvényszerűségek a tanulók anyanyelvében is jelen vannak. Ezek némelyike lehet annyira egyértelmű, hogy még a nyelvészeti ismeretekkel nem rendelkezők is felismerhetik.

Érdemes megjegyezni néhány nyelvtörténeti érdekességet. Nem csak a konkrét kérdések megválaszolása érdekében, hanem azért is, mert egy rendhagyó forma sokszor nyelvtörténeti okokkal magyarázható. Ha a tanulók megismerik, hogy is alakult ki például egy tőtípus, könnyebben elfogadják a töménytelen memorizálandó szóalakot.

Feladat:

Mennyire értjük a régi szövegeket?

Olvassa el a következő – Arany és Petőfi levelezéséből való – részletet! Keresse meg a maitól eltérő részleteket! Ezek milyen nyelvi szintet érintenek? Mi lenne mai formájuk?

Pest, február 4. 1847.

Üdvezlem Önt! Ma olvastam Toldi-t, ma írtam e verset, s még ma el is küldöm. Az „Életképek”-ben ki fog ugyan jőni, de én minél hamarabb akarom Önnek tudtára adni azon meglepetést, azon örömet, azon elragadtatást, melyet műve költött bennem. Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokallta már látni, mint martírkodnak milliók, hogy egypár ezren henyélhessenek és élvezzenek. Égbe a népet, pokolba az aristokratiát!

Írjon Ön nekem, ha nem fogja restellni; írjon magáról, akármit, mindent, hány éves, nőtlen-e vagy házas, szőke-e vagy barna, magos-e vagy alacsony ... minden érdekelni fog. Isten Önnel, Isten Önnel. Ab invisis[*] őszinte barátja

Petőfi Sándor

forrás: http://www.mek.oszk.hu/06100/06126/html/ajpslev003.html

Szalonta, február 11. 1847.

Viszont üdvezlésemet Önnek!

Ha: versem, levelem zavartnak tűnik fel Ön előtt, ne csodálkozzék rajta. Parlagi múzsám, mint együgyű pórleány, elpirul a dicséreten s összefüggetlen szavakat rebeg. Február 10-edike - ha szabad törpeségeket óriási dolgokhoz hasonlítanom - úgy rohant meg a kitüntetéssel, mint Macbethet a diadalnap: vajha tévútra ne ragadtassam általa! Előbb a túlságos dicsérés a fővárosi újságokban, azután a Szépirodalmi Szemle, azután Vahot Imre levele s végre, mi a többiek koronája: *levél Petőfitől!*... Hol veszek erőt, megérdemelni *ezt*!

– Önnek elveit a nép és költészete felől forró kebellel osztom... hisz nekem *önzésből* is azt kell tennem! Nemzeti költészetet csak azontúl remélek, ha előbb népi költészet virágzott. Mit szólna Ön

hozzá, ha valaki tisztán népi szellemben és nyelven írt (komoly) eposzra vetné fejét? Chimaera* lenne ez ...?

Magamról írjak: de mit? Hogyan érdekelhetnék Önt az én hétköznapjaim? - Nem éppen homályosan futott iskolai pályám derekáról ábrándim színész-csoporthoz vezettek, melynek művészete, mint nyakon öntés jeges vízzel, akárkit is kiábrándított volna. Két hónap telve odahagytam s szülőföldemre visszatérve, most jegyzői minőségben, hitvány évi bérért, naponkint egyremásra 10 órát hivatalban vagyok. A többi időmet részint szeretett nőm, s két kis gyermekem, részint Homérom és Shakespeare-em társaságában töltöm el, - s talán sohasem érintik vala lábaim az írói pályát, ha a sors iskolatársamat, Szilágyi Istvánt nálam két évig mindennapossá nem teszi.

De jól tettem, hogy kiléptem. Használtam általa az irodalomnak, használtam magamnak. Az irodalomnak, mert Önt egy oly *szép vers írására ösztönöztem;* magamnak, mert Ön, kit annyira tisztelek, baráti jobbját nyújtá felém. Isten áldja meg Önt mindenikért ...

„Áldja meg az Isten ezen a világon,

Még a másikon is, szívemből kívánom".

tisztelve szerető barátja

Arany János

forrás: http://www.mek.oszk.hu/06100/06126/html/ajpslev004.html

Feladat:

Nádasdy Ádám „újrafordította" Katona József Bánk bán című drámáját. Szükség volt erre? Milyen érvek hozhatók fel emellett az eljárás mellett és milyenek ellene?

A következő két oldalon egy rövid részletet közlünk Katona szövegéből és mellette a Nádasdy Ádám változatából. Milyen eltéréseket talál? Mennyiben más a mai változat, mint az eredeti? Mi lehet az eltérés oka?

GERTRUDIS
Azt kérded, bíborunk[1]
bemocskolója?
OTTÓ
Istenemre –!
GERTRUDIS
Mit?
OTTÓ
Tűrtesd[2] magad –
GERTRUDIS
Ki vagy te? És ki én?
Az én anyám, s hazám, Meránia
szült téged? A nagy Berchtold vére így
fajúlt el?
OTTÓ
Egyszer minden útakat
számomra készíted – azután pedig meg-
gyalázol!
GERTRUDIS
A célod nem, de módjaid
útálhatom. Magam készíték útat,
mivel beteg testvérem megvidámítása
volt késztetöm; nem tiltottam soha
tőled szerelmet! Vidámság, öröm,
minden csak a szolgálatodra volt;
s most fajtalan véred tilalmas úton
Melinda bírására csergedez.
Itt áll im[3] a gyülöltetett; s az a
szép győzedelmes, kit meg kellett volna győzni,
amott meg – útálván ezt, engem is
kerül.

1. *Bíborunk:* bíborszínű (vörös) palástunk, azaz hercegi rangunk, nevünk.
2. *Tűrtesd:* türtőztesd, tartsd vissza magad.
3. *Im* = íme.

I. FELVONÁS PRÓZAI FORDÍTÁS

GERTRUDIS
Még kérded? Te, rangunk bemocskolója![1]

OTTÓ
Ez már sok!

GERTRUDIS
Mi?!

OTTÓ
Fogd vissza magad!

GERTRUDIS
Ki vagy te?! És ki vagyok én? Tényleg az én anyám és az én hazám, Meránia szült téged?! Apánk, Berchtold hősi vére így elkorcsosult?

OTTÓ
Egyszer az utat egyengeted számomra – aztán meg gyalázol.

GERTRUDIS
A célodat nem utálom, de a módszereidet utálhatom. Én magam egyengettem az utadat, hogy neked, beteg[2] öcsémnek szórakozást nyújtsak; nem tiltottam soha tőled a szerelmet. Vidámság, öröm, minden csak a te szolgálatodra volt; s most romlott véred arra ösztökél, hogy tilalmas úton Melindát szerezd meg. Itt állsz megalázva, miközben ő, a szép győztes, akit le kellett volna győzni, büszkén állt. Téged utál, s most engem is kerül.

1. Gertrudis nem azt sérelmezi, hogy Ottó egy férjes asszonyt akar elcsábítani, hanem hogy sikertelen, és ezt már az egész udvar látja.

2. Ottó talán akkor betegedett meg, amikor (és ahogyan) el kellett menekülnie Németországból Fülöp király meggyilkolása után.

89

Feladat:

Kornai András szerint napjainkban, a 21. században csak azok a nyelvek maradnak fenn, amelyek a digitális térben is jelen vannak. Mit gondol erről a véleményről?

KÉRDÉSEK A FEJEZETHEZ

1. Miért változik a nyelv?
2. Milyen okai lehetnek a nyelvi változásnak?
3. Mi változhat a nyelvben?
4. Melyik a nyelv leginkább változó része?
5. A magyar nyelvnek milyen fontosabb korszakait különítjük el?

2. HONNAN TUDUNK A NYELVI VÁLTOZÁSRÓL?

A nyelvtörténet forrásai

Feladat

Mit gondol, egy nyelv történetével foglalkozó kutató milyen forrásokhoz fordulhat? Ezek egyetemesek vagy a különböző nyelvek esetében eltérőek lehetnek? Ön szerint van különbség a latin, az ainu[5], a volof[6] és a magyar nyelv történetéhez használható források típusát tekintve?

Segítségül megadunk néhány tényezőt. Döntse el, hogy melyik használható egy nyelv történetének feltárásához és melyik nem! Válaszát indokolja!

törvényszövegek, szomszéd nyelv(ek), ásványi kincsek, kőbe vésett feliratok, háziasított állatok, pénzdarabok, hasonló szerkezetű nyelv(ek), a társadalom felépítése, magánlevelek, technikai újítások, régi levelek, genetikai vizsgálatok, régészeti leletek

Egy nyelv beszélői a nyelvet mint szinkrón rendszert használják, a változásokat, azoknak a jeleit csak igen ritka esetben figyelhetik meg. A változás érzékelésére hosszabb időre van szükség.

Kevés nyelv változását tudjuk dokumentumok segítségével nyomon követni. A neolatin nyelvcsalád tagjai abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy az alapnyelvüktől – a latintól – kezdve írásos emlékek segítik a leánynyelvek történetének leírását. Viszont a világ nyelveinek többsége írásos emlékekkel nem rendelkezik, de történetük ezeknek a nyelveknek is van. Az egyes források nem mindegyike és nem azonos arányban játszik szerepet egy nyelv történetének a feltárásakor. Bizonyos nyelvek esetében – gondoljunk például a latinra – bőséges írott forrás áll rendelkezésünkre, de vannak olyan nyelvek is, amelyek napjainkban sem rendelkeznek írásbeliséggel, vagy ha igen, csak néhány évtizede. Vannak

[5] Az ainu egy Hokkaido szigetén beszélt veszélyeztetett nyelv. https://wals.info/languoid/lect/wals_code_ain

[6] A volof egy Nyugat-Afrikában beszélt nyelv, a niger-kongói nyelvcsalád tagja. https://wals.info/languoid/lect/wals_code_wlf

elszigetelt nyelvek, mint például a baszk, amely esetében nem ismerünk olyan, vele rokon nyelvet, mely a nyelvtörténészek munkáját segítené.

A következőkben azt tekintjük át, milyen forrásokhoz fordulhatunk a magyar nyelv történetének kutatásakor.

Magyar nyelvű emlékeink több mint ezer évesek, de ez nem jelenti azt, hogy csupán az írásos emlékek segítségével pontosan rajzolhatjuk fel nyelvünk történetét. Még egy ilyen jól adatolt nyelv esetében is szükség van a történeti nyelvészeten túl egyéb rész- és társtudományok segítségére ahhoz, hogy egy-egy részletet megfelelően feltárjunk. A magyar nyelvemlékes kor előtti nyelvállapotok rekonstruálásához például a **rokon nyelvek** szolgálhatnak anyaggal, a vándorlások során nyelvünket ért hatások felderítéséhez a történettudomány, a régészet (és még számos tudományterület) eredményeit is figyelembe kell venni. Az **általános nyelvészeti** megfigyelések, a nyelvtipológia, az univerzális nyelvi változások ismerete is elengedhetetlen. Néha a mai **nyelvjárások** szolgálnak adattal, máskor **a magyarral érintkező nyelvek** segítenek egy jelenség megfejtésében. A változások nyomait felfedezhetjük a **nyelv szinkrón állapot**ában, változataiban is. A legjelentősebb források azonban minden kétséget kizáróan a **nyelvemlékek**. A kutatóknak ma már nem kell több száz vagy ezer oldalnyi szöveget átnézniük, ha egy jelenség történetét vizsgálják, az **internet**en megtalálható nyelvemlékeink száma napról napra gyarapodik. Ezeknek nemcsak a képeit találjuk meg, ma már több szabadon használható **online adatbázis** is rendelkezésünkre áll.

A nyelvi univerzálék olyan jellemzők (jegyek[7]), melyek a világ összes nyelvére, de legalábbis igen sok emberi nyelvre igazak. Ilyen univerzálé például az, hogy minden nyelvben vannak magánhangzók és mássalhangzók; minden nyelv ismer szófajokat vagy szóosztályokat. Ezeket a tulajdonságokat a nyelvtipológia vizsgálja, négy nagy típusba sorolja a ma ismert nyelveket aszerint, hogy milyen grammatikai eszközöket használnak a jelentésviszonyok kifejezésére. Ezek a ragasztó (más néven agglutináló), hajlító (flektáló), elszigetelő (izoláló) és bekebelező (inkorporáló) típusok. A nyelvek osztályozhatók a jelentéstömörítés mértéke szerint is (analitikus, szintetikus és

[7] Kutatók egy csoportja egységes módszertan szerint, sokféle szempontból vizsgálta meg a világ nyelveinek jelentős részét(jelenleg 192 jegy alapján kereshetünk). Eredményeiket egy online felületen publikálták. Az angol nyelvű adatbázis nyilvános: https://wals.info/

poliszintetikus nyelvek). Egy nyelv nem csak egyetlen csoport jegyeit viseli, a besorolás a nyelvre leginkább jellemző tulajdonságok alapján történik.

A magyar nyelv típusát tekintve **agglutináló**, a jelentéstömörítés szempontjából pedig a **szintetikus** csoportba sorolható. A ragasztó nyelvekre jellemző, hogy a nyelvtani viszonyokat toldalékokkal fejezik ki (ezek a magyarban általában a tő után állnak), egy szóalak után több toldalék is következhet a magyarban.

A nyelveket nemcsak típusuk, hanem **eredet**ük **szerint** is osztályozhatjuk (ez a genealógiai besorolás). Ezekbe a csoportokba egymással rokon nyelvek kerülnek, melyek nyelvcsaládokat alkotnak. Egy nyelvcsaládba tartoznak például az újlatin nyelvek (a legismertebb neolatin nyelvek a portugál, spanyol, katalán, francia, olasz, román). Ez a nyelvcsalád többek között a göröggel, a germán és szláv nyelvekkel együtt is alkot egy nagyobb csoportot, az indoeurópai nyelvcsaládot. A rokon nyelvek egymáshoz való viszonyát gyakran ábrázolják családfa segítségével. Ez a népszerű szemléltetési mód persze nem képes az összetartozó nyelvek elhelyezkedését, szövevényes térbeli és időbeli viszonyát a maga teljességében bemutatni, de könnyen áttekinthető volta miatt igen népszerű.

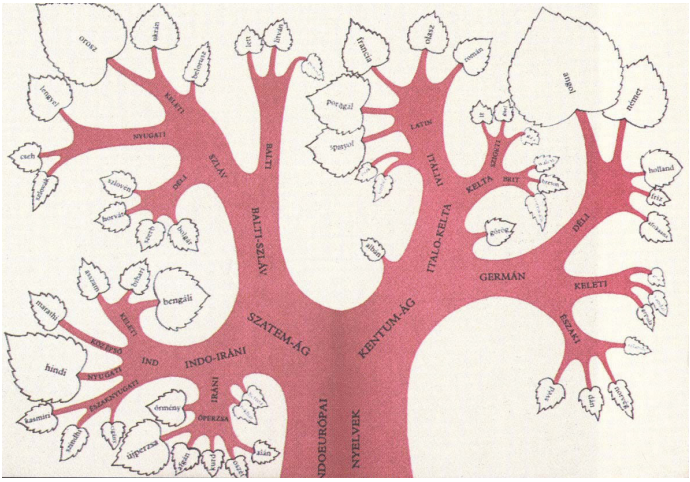

Az indoeurópai nyelvcsalád ábrázolása a családfa-modell szerint.
Forrás: Pannon enciklopédia.

Feladat:

Vizsgálja meg az alábbi táblázatot! Milyen törvényszerűségeket tud levonni a benne szereplő szavak hangalakjára vonatkozóan! Zárójelben a szavak kiejtését tüntettük fel.

latin	spanyol	francia	olasz	román	
nocte (nokte)	*noche* (nocse)	*nuit* (nüi)	*notte* (notte)	*noapte* (noapte)	’éj’
lacte (lakte)	*leche* (lecse)	*lait* (le)	*latte* (latte)	*lapte* (lapte)	’tej’
octu (oktu)	*ocho* (ocho)	*huit* (üi)	*otto* (otto)	*opt* (opt)	’nyolc’

A nyelvek közötti rokonságot az összehasonlító nyelvészet eszközeivel is bizonyítjuk. Ezek egyike a szabályos hangmegfelelések feltárása. A módszer lényege, hogy az egyes nyelvekben az azonos (vagy hasonló) jelentésű szavakban meglévő hangoknak nem egyformának kell lenniük, hanem egymásnak szisztematikusan megfeleltethetőeknek. A következőkben a latin és néhány újlatin nyelv segítségével mutatjuk be a módszert.

A fenti táblázatot áttekintve láthatjuk, hogy a latinban és a belőle származó ún. leánynyelvekben az egymással rokonított szavak jelentése azonos. Ha az egyes sorokban és oszlopokban található szavakat összevetjük, szembeötlik, hogy egy-egy latin szó azonos helyén álló hangok vagy hangkapcsolatok azonos módon térnek el. Például a latin szó eleji mássalhangzók megmaradtak a leánynyelvekben, de a szó közepén, két magánhangzó közötti *ct* mássalhangzó-kapcsolat nyelvenként különböző módon változott, a spanyolban *cs*, az olaszban *tt*, a románban *pt* lett belőle, míg a franciában eltűnt. A magánhangzók is nyelvenként különféleképpen fejlődtek, például az *o* szó elején megmaradt, ez alól csak a francia kivétel, szó belsejében viszont már színesebb a kép.

Az előbbi kitérőt a neolatin nyelvek felé azért tettük, hogy bemutassuk, a nyelvtudománynak egységes módszertana van. A különböző nyelvek azonos módszerekkel vizsgálhatók és vizsgálandók. Nincs ez másképp a magyarral és nyelvcsaládjával sem.

Ahogy már említettük, a magyar az uráli nyelvcsaládba, közelebbről annak finnugor ágába tartozik. Legközelebbi nyelvrokonaival, az obi-ugor nyelvekkel, a hantival és a manysival az ugor alapnyelvből fejlődtek szét.

A nyelvemléktelen kor előtti időkről kézzel fogható adataink nincsenek, ilyenkor a rokon nyelvek mai állapotát vizsgálva következtetünk az alapnyelv jellemzőire. Ugyanazt a módszert, az összehasonlító nyelvészetét használjuk „visszafelé", mint amit a latin és leánynyelvei kapcsán bemutattunk. Mivel a latinnak megfelelő alapnyelvről nincs pontos tudásunk, a rokon nyelvek adataiból rekonstruáljuk. Természetes, hogy egy kikövetkeztetett nyelvállapotot nem tudunk annyira részletekbe menően leírni, mint ahogy azt egy élő/valóságos nyelvvel tesszük. A vizsgálatba bevont nyelvektől függően mai ismereteink szerint az uráli, finnugor és ugor alapnyelvet[8] tudjuk leírni.

Feladat:

A következő képek az uráli szókészletet feldolgozó adatbázisból származnak, egy ugor és két finnugor alapnyelvre rekonstruált alakot, illetve a hozzájuk tartozó leánynyelvi adatokat tartalmazzák. Milyen hangmegfeleléseket vesz észre az alapnyelvi alak és a magyar szavak között?

Egyeztető rész - (leány)nyelvi adatok

hanti/osztják V	*ämp* 'Hund'	OL: 1
DN	*ämp* 'Hund'	OL: 1
O	*ämp* 'Hund'	OL: 1
manysi/vogul TJ	*ämp* 'Hund'	WV: 1
KU	*ɜmp* 'Hund'	WV: 1
P	*ämp* 'Hund'	WV: 1
So	*ämp* 'Hund'	WV: 1
magyar	*eb* 'Hund' MNSz HHC	
Alt	*ebek* 'Hund' MNSz HHC	NySz

[8] Az alapnyelv másik elnevezése a protonyelv, így beszélünk protouráli (PU), protofinnugor (PFU) és protougor (PUg) rétegekről.

kota **FU** 'sátor, kunyhó, ház' DE 'Zelt, Hütte, Haus' EN 'tent, hut, house'

UEW № 370 Sorszám szerint: << Előző Következő >> Találati listában: Következő >> Új keresés

Fogalomkör: Lakás. Ház

Egyeztető rész - (leány)nyelvi adatok

finn		*kota* 'Zelt, Hütte der Lappen; Viehküche'	
észt		*koda* 'Haus, Gebäude, Vorhaus, Sommerküche der Bauern'	Gen. *koa*
számi/lapp	L	*kåhtē* 'tent, Lapp hut, Tasche, Beutel'	
	N	*goatte -d-* 'tent; Lapp hut'	
	Not	*kuo̯ht* 'tent, Lapp hut, Tasche, Beutel'	161
	A	*kø̯t* 'Tasche, Beutel, tent, Lapp hut'	
	Kld	*kuesʲtt* 'tent, Lapp hut, Tasche, Beutel'	161
	T	*kɪˈø̯tte* 'tent, Lapp hut, Tasche, Beutel'	161
	K	*kɪˈø̯tte* 'tent, Lapp hut, Tasche, Beutel'	
mordvin	E	*kudo* 'Haus, Wohnstube'	
	M	*kud* 'Haus, Wohnstube'	
mari/cseremisz	KB	*kušš* 'die tscheremissische Sommerhütte'	
	U	*kušo* 'die tscheremissische Sommerhütte'	
	B	*kušo* 'ein Haus auf dem Hofe, das zur Sommerzeit als Küche benutzt wird'	
udmurt/votják	S	*ka: kor-ka* 'Haus'	*kor* 'Balken'
	S	*ko: vu-ko* 'Mühle'	*vu* 'Wasser'
	S	*kwa* 'wotjakische Sommerhütte'	
	K	*kwala* 'wotjakische Sommerhütte'	
	G	*korka* 'Haus, Stube'	*kor* 'Balken'
komi/zürjén	S	*ka: ker-ka* 'Kirche'	*ker* 'Balken'
	S	*ko: vić-ko* 'Kirche'	*vįš* 'Fasten'
	P	*ku: ker-ku* 'Kirche'	*ker* 'Balken'
	P	*ku: vić-ku* 'Kirche'	*vįš* 'Fasten'
	P	*ku: ko r-ku* 'Kirche'	*ker* 'Balken'
	P	*ku: ke r-ku* 'Kirche'	*ker* 'Balken'
hanti/osztják	V	*kat* 'Haus'	OL: 90
	DN	*χot* 'Haus'	
	O	*χat* 'Haus'	
magyar		*ház* 'Haus; Familie' MNSz HHC	Akk. *házat*
		egyház 'Kirche' MNSz HHC	*Altung. id* 'heilig'
		haza 'heim, nach Hause; Vaterland, Heimat' MNSz HHC	
		házas 'verheiratet, verehelicht' MNSz HHC	
	Alt	*ház* 'Zimmer' MNSz HHC	Akk. *házat*

UEW № 271 Sorszám szerint: << Előző Következő >> Találati listában:

Fogalomkör: Testrészek

Egyeztető rész - (leány)nyelvi adatok

finn		*käsi* 'Hand'
észt		*käsi* 'Hand'
számi/lapp	L	*kiehta* 'Arm, Hand'
	N	*giettâ -đ-* 'Arm, Hand'
	Not	*kieht* 'Hand'
	A	*kit* 'Hand'
	Kld	*kīt* 'Hand'
	T	*kītt* 'Hand'
mordvin	E	*ked'* 'Hand'
	M	*käd'* 'Hand'
mari/cseremisz	KB	*kit* 'Hand'
	U	*kit* 'Hand'
	B	*kit* 'Hand'
udmurt/votják	S	*ki* 'Hand'
	G	*ki* 'Hand'
komi/zürjén	S	*ki* 'Hand'
	S	*ti* 'Hand'
	P	*ki* 'Hand'
	PO	*ki* 'Hand'
hanti/osztják	V	*köt* 'Hand'
	DN	*ket* 'Hand'
	Kaz	*kătəʌ* 'die vordere Tatze des Bären'
manysi/vogul	TJ	*kāt* 'Hand; Vorderfuß'
	KU	*kŏt* 'Hand; Vorderfuß'
	P	*kāt* 'Hand; Vorderfuß'
	So	*kāt* 'Hand; Vorderfuß'
magyar		*kéz* 'Hand' MNSz HHC

A magyar esetében a nyelvünk önálló élete előtti szálak a finnugor és uráli nyelvekhez vezetnek, azaz a magyar nyelv az uráli/finnugor nyelvcsalád tagja. Az ebbe a nyelvcsaládba tartozó nyelvek alkotják rokon

nyelveinket. Legközelebb a két obi-ugor nyelvhez, a hantihoz és manysihoz áll a magyar, de kölcsönös megértésről még ebben az esetben sincs szó.

Amikor **nyelv**rokonságot említünk, a szóban forgó **nyelvek** kapcsolatáról van szó, melynek mértékét az adott nyelvek típusának, szerkezetének, nyelvtani rendszerének, szókészletének vizsgálata során tett megfigyelések alapján állapítjuk meg. A nyelvet beszélő közösségekben fellelhető genetikai rokonságot nem a nyelvészet vizsgálja. A magyar nyelv a történelem során távol került rokonaitól, Európában hozzá nem hasonlító nyelvek vették körül. Az összehasonlító nyelvészeti módszerei csak a 18–19. században alakultak ki, ekkor kezdődtek a szisztematikus vizsgálatok. Akkoriban és azóta is többen próbálják más nyelvekkel és nyelvcsaládokkal rokonítani a magyart, de ezek a vizsgálatok nem állják ki a tudományosság próbáját.

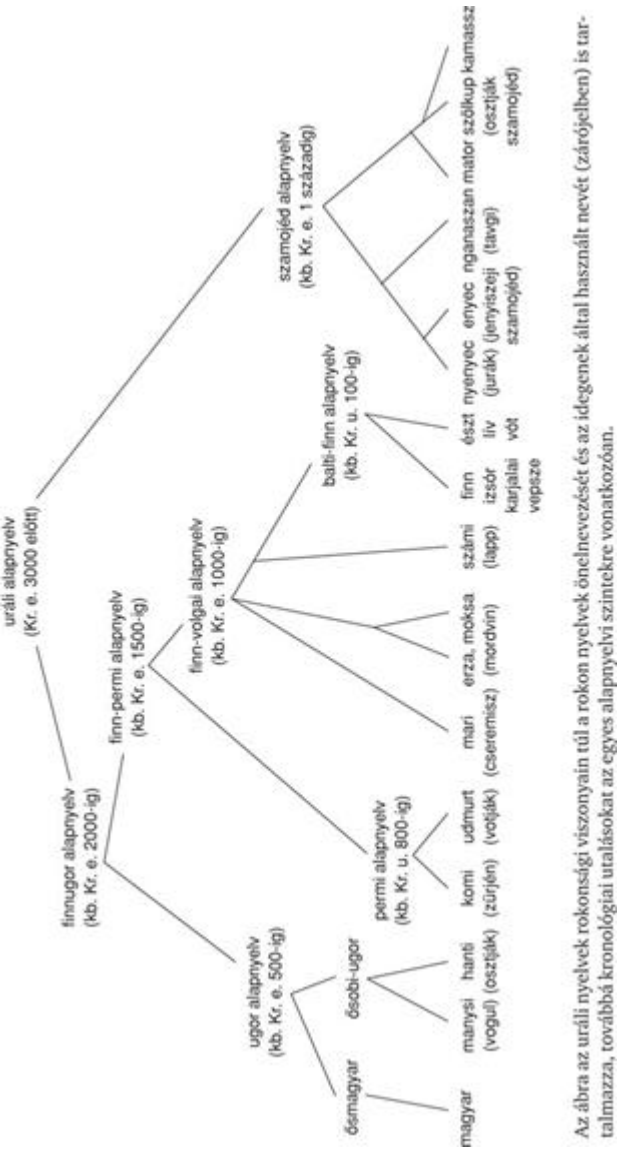

Az ábra az uráli nyelvek rokonsági viszonyain túl a rokon nyelvek önelnevezését és az idegenek által használt nevét (zárójelben) is tartalmazza, továbbá kronológiai utalásokat az egyes alapnyelvi szintekre vonatkozóan.

forrás: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_536_MagyarNyelv/ch10.html

A legfrissebb nemzetközi eredmények már a genetika területén is mutatnak olyan eredményeket, amelyek finnugor nyelveket beszélő népesség genetikai rokonságára enged következtetni (Post – Németh - Klima et al 2019). Ez a tény a jövőben talán csökkenti a finnugor rokonságot szkeptikusan szemlélők számát, bár le kell szögezni – mint ahogy azt már említettük –, hogy a genetikai rokonság nem feltételezi a nyelvrokonságot, és viszont. Több olyan nyelvet ismerünk (vagy éppen nem ismerünk pontosan), amelyek beszélői nyelvet váltottak. A magyarral kapcsolatban feltehető, hogy a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében élő szláv nyelvű népesség átvette a területre érkezők nyelvét. Nyelvészeti módszerekkel azt lehet kimutatni, hogy a Kárpát-medencében egy közelebbről ismeretlen szláv nyelvet/nyelvjárást beszélő népesség élt. Csak ebből az egy részletből is láthatjuk, hogy miért igaz az az állítás, hogy a magyar beszélőközösség genetikai összetétele csak kis mértékben őrizheti a honfoglaló ősök nyomát.

Nyelvünk rokonságáról a közelmúltban Nádasdy Ádám beszélt nyilvánosan. Közérthető, tudományos igényű előadása itt látható. https://www.youtube.com/watch?v=jlvKiUlQkY (a felvétel hossza 28 perc)

Aki további ismereteket szerezne a finnugor vagy uráli szókészletről, látogasson el az URALONET oldalára (www.uralonet.nytud.hu). Itt több szempont alapján kereshet az adatbázisban, például az alapnyelvi szókészlet elemeire fogalomkörök szerint is kigyűjtheti.

Feladat:

> Milyen uráli/finnugor eredetű szavaink vannak, amelyek kapcsolatba hozhatók az időjárással? (Ha gondot okozna a keresés, a fejezet végén lévő képes útmutató segítségével megtudhatja a választ.)

Nyelvünk eredetére, a nyelvcsalád tagjainak felsorolására, jellemzőik ismertetésére itt nem térhetünk ki. A kérdés iránt érdeklődők hasznos információkat, a rokon nyelvek közös szókincsére vonatkozó ismereteket szerezhetnek a Reguly Társaság honlapján található Madártávlatból[9] című összeállításban való böngészéssel, ahol nyelvrokonainkkal közös

[9] Az oldal Firefox böngészőből indul.

szókincsünk néhány eleme a magyaron kívül több finnugor nyelven is olvasható, meghallgatható.

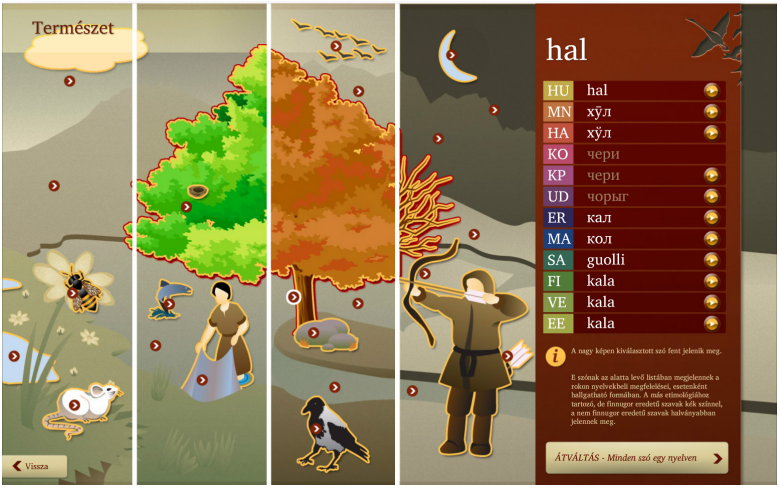

A Madártávlatból oldal „Természet” tematikájú lapja a rokon nyelvek szókincsének összehasonlításával.

A nyelvemlékek

Feladat:

Hallgassa meg a Halotti Beszéd vagy az Ómagyar Mária-siralom egy hangos változatát, és keressen archaikus vagy annak tűnő elemeket benne! Csoportosítsa az adatokat! Néhány szempont a csoportosításhoz: ma már nem érthető, kiveszett szó; a maitól eltérő toldalék; a ma ragként használt elem névutó…

A hanganyagokat az Országos Széchenyi Könyvtár tematikus oldalán találja: http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/multimedia_nyelvemlekeinkrol

Feladat:

A következő képen egy nyelvemlék részlete látható. Próbálja meg az egymást követő betűket leírni (betűhű átiratot készíteni) a részletről! A sor az & jellel kezdődik.

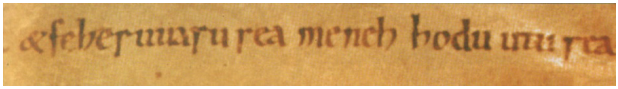

forrás: Wikimedia Commons

Egy nyelv korábbi állapotának leírásához a rekonstrukciónál biztosabb módszer a szövegemlékek elemzése. Természetesen ezt csak akkor alkalmazhatjuk, ha rendelkezünk ilyen emlékekkel. A magyar abban a szerencsés helyzetben van, hogy nyelvemlékeink vizsgálatával több mint ezer évre visszamenőleg alkothatunk képet az akkori nyelvállapotról vagy – több esetben – annak csak egy részletéről.

A következő lapokon a magyar nyelv és kultúrtörténet szempontjából legfontosabb nyelvemlékekből tallózunk. Nyelvemlékeinket egy-egy kiállítás idején személyesen is megtekinthetjük, de egyre több kerül fel közülük a világhálóra digitalizált formában. Ezek az oldalak nemcsak a nagyközönség érdeklődésére tarthatnak számot, hanem tudományos kutatásokra is alkalmas anyagot tesznek hozzáférhetővé. A honlapok közül ki kell emelnünk a jelenleg legnagyobbat, az Országos Széchényi

Könyvtár digitális gyűjteményét, két szórványemlékünket pedig a Debreceni Egyetem egyik honlapja ismerteti részletesen. A nyelvemlékeket bemutató képek és szövegek, tanulmányok mellett további szakirodalmat is találunk mindkét oldalon.

- OSzK http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/nyelvemlekek
- DE http://mnytud.arts.klte.hu/kiallitas/intro.html

Az egyszerű hozzáférés nem jelenti egyben azt is, hogy a régi szövegeket könnyedén el tudjuk olvasni. Az írástörténet (paleográfia) tudománya segíti megfejtésüket.

Nyelvemlékeink között két nagy csoportot tartunk számon. Azokat az általában korai forrásokat, amelyek nem magyar nyelven készültek, de valamilyen okból magyar részeket is tartalmaznak, **szórványemlék**nek nevezzük. Ezek lehetnek útleírások, történeti művek. Számukat tekintve az oklevelek a legjelentősebbek ebben a csoportban. A bennük olvasható vendégelemek gyakran nevek, ritkábban közszavak vagy szószerkezetek. A másik csoport hosszabb, folyamatos magyar szöveget tartalmaz, ezeket **összefüggő szövegemlék**nek nevezzük.

Szórványemlékek

A szórványokkal kapcsolatban keletkezési helyüket és a bennfoglaló nyelvet szoktuk jellegzetességként említeni. A keletkezés helye szerint külföldi és hazai szórványokat különböztetünk meg. A külföldi szórványok közül csak egyet említünk: **Bíborbanszületett Konstantin „A birodalom kormányzásáról”** (Konszt.[10]) című görög nyelvű műve nemcsak a magyar őstörténet egyik jelentős forrása, de hangtörténetünkhöz is fontos adalékokkal szolgál. A 948–951 körül keletkezett írást a császár saját fiának készít(t)ette, hogy segítsen felkészülnie majdani uralkodói posztjára. A műben több tucat magyar vonatkozású elem található, például: *Ατελκούζου* (Etelköz), *Τίτζα* (Tisza), *Γενάχ* (Jenő).

[3] A nyelvemlékek neve után zárójelben feltüntetjük a szakirodalomban használt rövidítésüket.

Bíborbanszületett Konstantin
forrás: Wikimedia Commons

A Veszprémvölgyi apácák adománylevele (VeszprAd.)

Az I. István által adományozott görög nyelvű oklevél eredetijét nem ismerjük, a latin összefoglalóval kiegészített szöveg 1109-ben készült, melyben Könyves Kálmán megújította az egykori kiváltságlevelet. A szövegben sok magyar szórvány van, magyar fordítását megtaláljuk a világhálón: http://www.ehumana.hu/arpad/szoveg/okl10.htm

Őrhelye a Magyar Nemzeti Levéltár, melynek honlapján található további információ a nyelvemlékről: http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_veszpremvolgyi_kivaltsaglevel.html

Ugyancsak erről az oldalról érhető el Érszegi Géza tanulmánya az oklevélről.

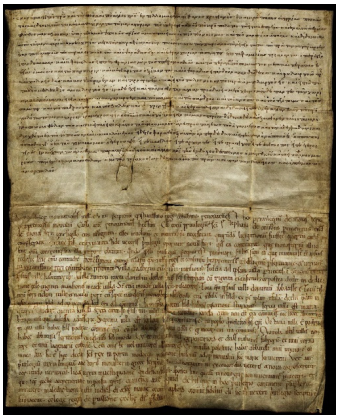

A Veszprémvölgyi apácák adománylevele
forrás: wikimedia commons

A **Tihanyi Apátság Alapítólevele** (TA) az első hiteles, eredeti formájában fennmaradt szórványemlékünk. Jelenleg Pannonhalmán a Bencés Főapátság levéltárában őrzik. Az 1055-ben kelt oklevelet hártyára írták. I. András a Tihanyban alapított bencés apátság részére földterületeket adományozott, ennek bizonysága az irat. A latin nyelvű szövegben több mint félszáz magyar szórvány található. A szövegének magyar fordítása az eredetileg is magyar elemek kiemelésével az apátság honlapján elérhető: http://www.tihanyiapatsag.hu/Az_Apatsagrol/Az_alapitolevel.html

Hoffmann István (2010) monográfiában dolgozta fel a nyelvemlék magyar nyelvű szórványait.

Szövegemlékek

Halotti Beszéd és Könyörgés (HB vagy HB és K[11])

A Halotti Beszéd és Könyörgés nyelvünk legkorábbi szövegemléke. Az 1192 és 1195 között másolt Pray-kódex 136. lapján, latin nyelvű szövegek között található. A szöveg nagyobb részét egy temetési beszéd alkotja, utolsó bekezdése a Könyörgés, melyben a szertartást végző pap a híveket szólítja fel arra, hogy könyörögjenek az elhunytért. A következő két oldalon a nyelvemlék betűhű átirata és egy a mai magyar nyelvhez közelálló olvasat látható. A szöveg korabeli hangzásáról és az értelmezésről is több, egymástól kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő változat született. Benkő Loránd négy Árpád-kori magyar szövegemlékünknek monográfiát szentelt (Benkő 1980). Első összefüggő szövegemlékünk ma is foglalkoztatja a kutatókat, napjainkban is születnek tanulmányok egy-egy kérdést újabb megközelítésből tárgyalva (pl. Kiss 2019a–c).

Az Országos Széchényi Könyvtár a nyelvemléket bemutató oldalán több audiovizuális illusztrációt összegyűjtött, meghallgathatjuk a szöveg értelmezését több változatban, régi filmhíradó-részleteket és egy információban gazdag filmetűdöt is megnézhetünk a Magyarok Cselekedetei sorozatból: http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/praykodex_halotti_beszed_es_koenyoerges

[11] Attól függően, hogy csak a sírbeszéd szövegére hivatkoznak vagy az utána álló könyörgésre is.

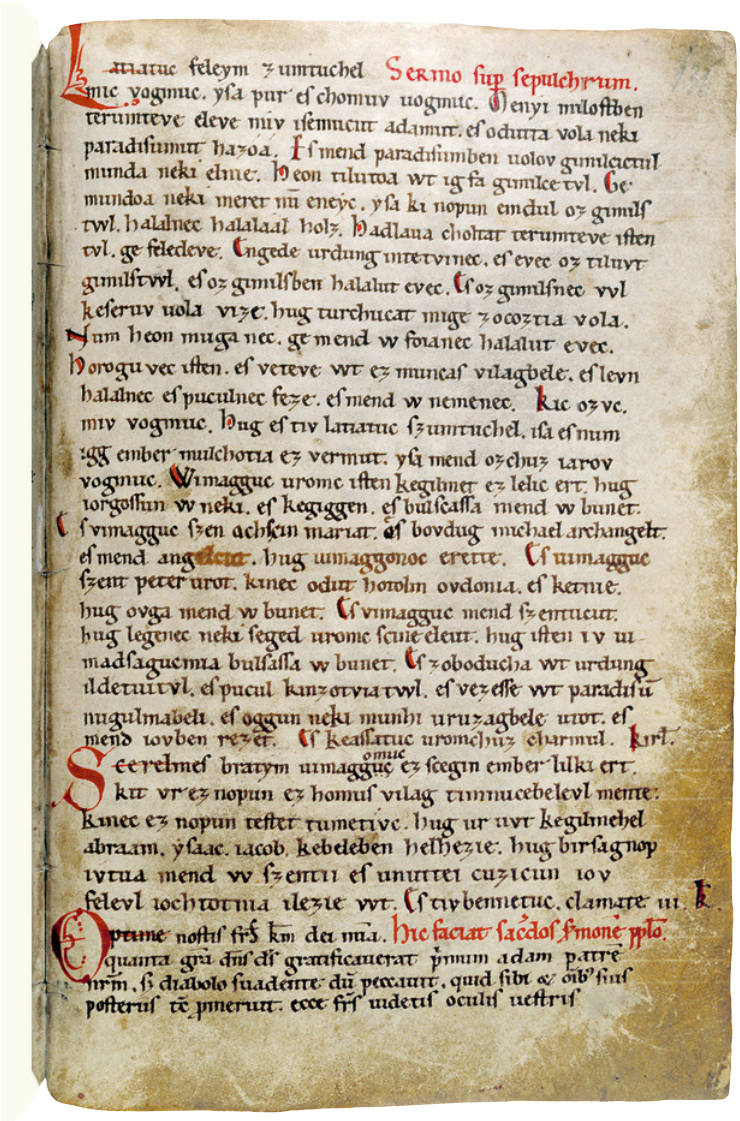

A Halotti Beszéd és Könyörgés
forrás: Wikimedia Commons

Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. ysa pur es chomuv uogmuc. Menyi milostben terumteve eleve miv isemucut adamut. es odutta vola neki paradisumut hazoa. Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda neki elnie. Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl. Ge mundoa neki meret nu enevc, ysa ki nopun emdul oz gimils twl, halalnec halalaal holz. Hadlaua choltat terumteve isten tvl. ge feledeve. Engede urdung intetvinec. es evec oz tiluvt gimilstwl, es oz gimilsben halalut evec. Es oz gimilsnec wl keseruv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola. Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec. Horoguvec isten. es veteve wt ez muncas vilagbele. es levn halalnec es puculnec feze. es mend w nemenec. Kic ozvc. miv vogmuc. Hug es tiv latiatuc szumtuchel. isa es num igg ember mulchotia ez vermut. ysa mend ozchuz iarov vogmuc. Wimagguc uromc isten kegilmet ez lelic ert. hug iorgossun w neki. es kegiggen, es bulscassa mend w bunet. Es vimagguc szen achscin mariat. es bovdug michael archangelt. es mend angelcut. hug uimaggonoc erette. Es uimagguc. szent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia, es ketnie, hug ovga mend w bunet. Es vimagguc mend szentucut. hug legenec neki seged uromc scine eleut. hug. isten iv uimadsagucmia bulsassa w bunet. Es zoboducha wt urdung ildetuitvl. es pucul kinzotviatwl. es vezesse wt paradisu nugulmabeli. es oggun neki munhi uruzagbele utot. es mend iovben rezet. Es keassatuc uromchuz charmul. Kirl.

Scerelmes bratym uimaggomuc ez scegin ember lilki ert. kit vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente. kinec ez nopun testet tumetivc. Hug ur uvt kegilmehel abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie. hug birsagnop ivtua mend w szentii es unuttei cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie wt. Es tiv bennetuc. clamate III. K.

Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk: íme, por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban (kegyelemben) teremté kezdetben [Úr] mi ősünket, Ádámot, és adta vala neki paradicsomot házzá. És mind[en] paradicsomban való gyümölcsöktől monda neki élnie. Csupán tiltá őt egy fa gyümölcsétől. De mondá neki, mért ne ennék: „Bizony, [a]ki napon eendel az[on] gyümölcstől, halálnak halálával halsz". Hallá holtát teremtő Istentől, de feledé. Engede ördög intetének, és evék az[on] tiltott gyümölcstől, és az[on] gyümölcsben halált evék. És az[on] gyümölcsnek oly keserű vala leve, hogy torkát megszakasztja vala. Nem csupán magának, de mind[en] ő fajának halált evék. Haraguvék Isten, és veté őt ez munkás világba: és lőn halálnak és pokolnak martaléka, és mind[en] ő nemének. Kik azok? mi vagyunk. [A]hogy is ti látjátok szemetekkel: Bizony, egy ember sem kerülheti el ez vermet, bizony, mind ahhoz járó vagyunk. Imádjuk Urunk Isten kegyelmét e lélekért, hogy irgalmazzon őneki, és kegyelmezzen, és bocsássa mind[en] ő bűnét!

És imádjuk Szent Asszony Máriát és Boldog Mihály arkangyalt és mind[en] angyalokat, hogy imádjanak érte! És imádjuk Szent Péter urat, akinek ad[at]ott hatalom oldania és kötnie, hogy oldja mind[en] ő bűnét. És imádjuk mind[en] szenteket, hogy legyenek neki segedelmére Urunk színe előtt, hogy Isten ő imádságuk miá bocsássa ő bűnét! És szabadítsa őt ördög üldözésétől és pokol kínzásától, és vezesse őt paradicsom nyugalmába, és adjon neki mennyországba utat, és mind[en] jóban részt! És kiáltsátok Urunkhoz háromszor: kyrie eleison! (uram, irgalmazz!)

Szerelmes Testvéreim! imádjunk e szegény ember lelkéért, [a]kit Úr e napon e hamis világ tömlöcéből mente, [a]kinek e napon testét temetjük, hogy Úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyezze, hogy bírságnap jutva mind[en] ő szentei és kiválasztottai között jobb felől iktatnia élessze fel őt! És tibennetek. *Clamate ter: kyrie eleison!*[12]

[12] Benkő Loránd olvasata (1980: 55) alapján.

Ómagyar Mária-siralom (ÓMS)

Az Ómagyar Mária-siralom első ismert magyar nyelvű versünk. Több rövid magyar nyelvű bejegyzéssel, glosszákkal együtt a minden bizonnyal domonkos rendi, korábbi őrhelyéről elnevezett, eredetileg kétkötetes Leuveni kódex pergamenlapjain található. A paleográfiai vizsgálatok tanúsága szerint a 13. század utolsó harmadában keletkezett, a kódex 134v oldalán található, szabad szemmel ma már alig olvasható. Nyelvészeti vizsgálatok alapján keletkezését a század derekára tehetjük (Benkő 1980).

A versben Mária szólal meg, keresztre feszített fia iránt érzett tehetetlen fájdalmát önti szavakba. Kötetünkben a szöveget betűhű átiratban és Pais Dezső olvasatában közöljük, amit a Mészöly Gedeon mai magyarra készített átirata követ (forrás: http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/kkor/028.htm). A többi korai nyelvemlékhez hasonlóan ezt a szöveget is többen, többféleképpen értelmezték, legutóbb A. Molnár Ferenc (2002) jelentetett meg róla rövid tanulmányt. Az értlemezések közül több meghallgatható a világhálón:

- Pais Dezső olvasata: https://www.youtube.com/watch?v=AQT6eYiRsmY
- Molnár Ferenc értelmezése: https://www.youtube.com/watch?v=uuP5XQgbNxM
- és egy énekelt változat Lovász Irén előadásában: https://www.youtube.com/watch?v=IHaLwcbzyr4

A kódex hosszas tárgyalások után 1982-ben került vissza Magyarországra a Leuveni Egyetemi Könyvtárból, jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik. A hazakerülés körülményeiről, a kötet fogadtatásáról érdekes összeállítás található az OSzK már említett oldalán, ahol a híradórészlet és a korabeli sajtóból összeállított országos szemle is olvasható: http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/leuveni_kodex_hazaerkezese_%E2%80%93_1982

Érdemes néhány percet rászánni a nyelvemlékről készült Magyarok Cselekedetei sorozat tagjaként készült rövidfilmre is (ez az OSzK ismertető oldalának végén van): http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/leuveni_kodex_%E2%80%93_omagyar_mariasiralom

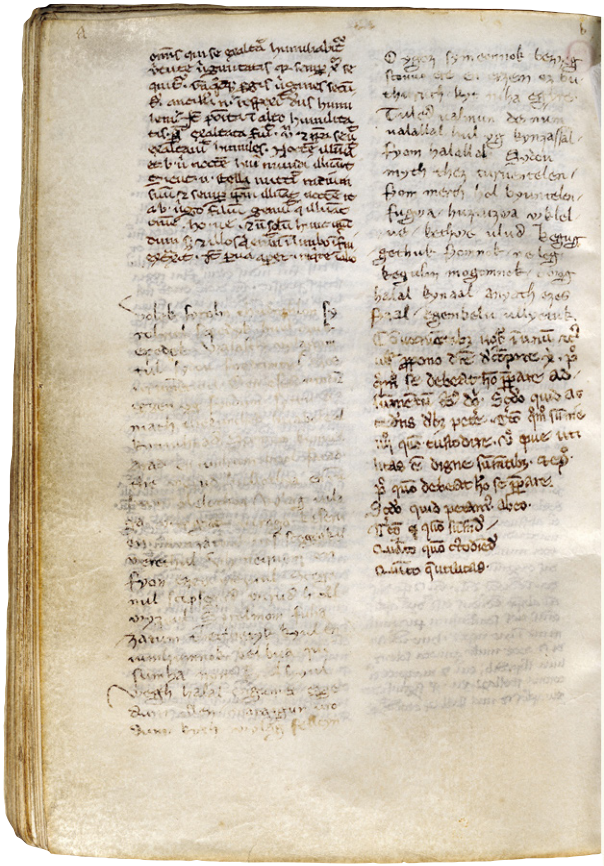

forrás: OSzK Nyelvemlékek oldal

Volék sirolm tudotlon.
Sirolmol sepedik,
buol oszuk, epedek,
Választ világumtuul,
zsidou fiodumtuul,
ézes ürümemtüül.
Ó én ézes urodum,
eggyen-igy fiodum,
sírou anyát teküncsed,
buabeleül kinyuhhad!
Szemem künyüel árad,
junhum buol fárad.
Te vérüd hullottya
én junhum olélottya.
Világ világa,
virágnak virága,
keserüen kinzatul,
vos szegekkel veretül!
Uh nekem, én fiom,
ézes mézüül,
szégyenül szépségüd,
vírüd hioll vizeül.
Sirolmom, fuhászatum
tertetik kiül,
én junhumnok bel bua,
ki sumha nim hiül.
Végy halál engümet,
eggyedűm íllyen,
maraggyun urodum,
kit világ féllyen!
Ó, igoz Simeonnok
bezzeg szovo ére:
én érzem ez bútürüt,
kit níha egíre.
Tüüled válnum;
de nüm valállal,
hul igy kinzassál,
fiom, halállal!

Zsidou, mit téssz
türvéntelen,
Fiom mert hol
biüntelen.
Fugvá, husztuzvá,
üklelvé, ketvé ülüd!
Kegyüggyetük
fiomnok,
ne légy kegyülm
mogomnok!
Ovogy halál kináal
anyát ézes fiáal
egyembelű üllyétük!

Nem tudtam, mi a siralom. Most siralommal zokogok, bútól aszok, epedek.
Zsidók világosságomtól, megfosztanak én fiamtól, az én édes örömemtől.
Ó, én édes Uram, egyetlenegy fiam, síró anyát tekintsed, bújából őt kivonjad!
Szemem könnytől árad, szívem bútól fárad. Te véred hullása szívem alélása.
Világnak világa, virágnak virága, keservesen kínzanak, vas szegekkel átvernek!
Jaj nekem, én fiam! édes vagy, mint a méz, de szépséged meggyalázzák, véred hull, mint a víz.
Siralmam, fohászkodásom belőlem kifakad, én szívemnek belső búja, mely soha nem enyhül.
Végy magadhoz engem, halál, egyetlenem éljen. Maradjon meg az én Uram, világ tőle féljen!
Ó, az igaz Simeonnak bizony érvényes volt a szava. Én érzem e bú tőrét, melyet egykor jövendölt.
Tetőled válnom kell, de nem ily szörnyű valósággal, mikor így kínoznak, én fiam, halálosan!
Zsidó, mit téssz törvénytelenül? Fiam miért hal bűntelenül?
Megfogván, rángatván, öklözvén, kötözvén megölöd!
Kegyelmezzetek fiamnak, nem kell kegyelem magamnak! Avagy halál kínjával, anyát édes fiával vele együtt öljétek![13]

[13] Mészöly Gedeon értelmezése. http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/kkor/028.htm

Jókai-kódex (JókK)

A legrégibb ismert magyar nyelvű, kézzel írott könyv. A 15. században készült papírkódex szövegének vizsgálata megállapította, hogy a fennmaradt könyv másolat, eredetijét az 1370-as években jegyezhették le, a művet több latin forrásból kompilálta a scriptor[14]. A ferences rendhez köthető nyelvemlék töredékes, bizonyíthatóan legalább 27 levele[15] hiányzik. Az OSzK-ban őrzött könyvben Szent Ferenc életéhez kapcsolódó legendákat találunk.

A nyelvemlék egészéről készült fotók megtalálhatók az OSzK oldalán, a szöveg tanulmányozása mellett érdemes megfigyelni eredeti fatáblás kötését is.

Az eredetileg – első újkori tulajdonosáról elnevezett – Ehrenfeld-kódex története, előkerülésének módja kalandos, a Magyarok cselekedetei sorozat ennek a nyelvemléknek is szentelt egy epizódot: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/themes/nyelvemlekek/video/ehrenfeld_kodex.html

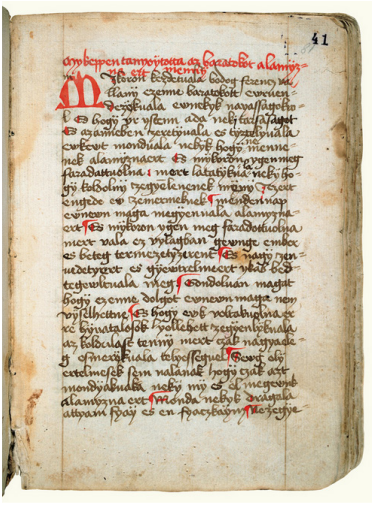

A Jókai-kódex 41v oldala.
forrás: OSzK Nyelvemlékek http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/jokaikodex

[5] A kódexmásolók elnevezése.

[6] A kódexek lapjait levélnek nevezik, első oldalukat a recto, hátoldalukat verso kifejezéssel különböztetik meg, pl a 8v a nyolcadik lap hátoldalát, azaz a 16. oldalt jelenti.

A magyar nyelvtörténet számára értékes információt hordozhatnak **nyelvjárás**aink: őrizhetnek archaikus elemeket a fonémaszinttől a mondattanig, de lehetnek újítások, neologizmusok is. Magán- és mássalhangzóink között is akadunk olyan elemre, mely a mai köznyelvben ismeretlen, ám a nyelvjárási beszélők sajátja. Ilyen például a köznyelvinél kissé zártabb nyelvállásfokú elölképzett ajakréses hangunk, az ë (az ún. zárt e), vagy a helyesírásban sokaknak gondot okozó, ly-nal jelölt palatális fonéma, a l'. Egyes vidékeken néhány szóban őrzik még a tővégi vokálist, például ha szerencsénk van, a nyelvterület több részén hallhatjuk *tolu* alakját *toll* szavunknak. A dialektológia (nyelvjárástan) eredményei azt mutatják, hogy különösen az elszigetelt helyzetben levő vagy a nyelvterület peremén található nyelvváltozatok őriznek régies alakokat.

Az egymással **szomszédos nyelvek** is hatnak egymásra, például a magyarból átvett elemek szolgáltatnak adatot a szláv nyelvek történetéhez. A magyarba átkerült elemeket is a nyelvtörténet szolgálatába állíthatunk. A jövevényszavak nemcsak a korábban már említett kultúrtörténeti, hanem például hangtörténeti adalékokat is szolgáltathatnak. Német szavunk szláv átvétel (szlovén *nemec* 'német ember' szlovák. *nemec* 'ua.'.; or. *немец* 'ua.', régi orosz 'idegen, külföldi'), az átadó nyelvben a szó végén c található. Abból, hogy ezt a szót hanghelyettesítéssel vettük át (azaz a c hang helyén más áll), arra következtethetünk, hogy az átvétel idején a magyar fonémakészletnek nem volt része a kérdéses affrikáta, ezért helyettesítetük *t*-vel.

Etimológiai szótárak, adatbázisok, online szövegtárak

Ahogy azt a bevezető fejezetben olvashattuk, a nyelv történetéhez nemcsak a múlt, a jelen nyelvállapot is hozzátartozik. Életünknek elengedhetetlen részévé váltak a számítógépek és a világháló. Ezt igazolandó elég csak arra hivatkozni, hogy ezt a könyvet is az interneten publikáljuk. A modern technikát a nyelvtörténet is szolgálatába állította, ma már több online adatbázis, régi és szinkrón szövegeket tartalmazó szövegtár segíti a kutatók munkáját. A következőkben ezekre hívjuk fel a figyelmet.

Etimológiai szótárak a világhálón

Egy nyelv szókincsének eredetét szótárszerűen dolgozzák fel az etimológiai szótárak. Címszavakba rendezve találjuk az anyagot, ezekből megismerhetjük egy-egy szó eredetét. Az adatok mellett a szó jelentése(i) és a történetére vonatkozó információk találhatók, ezeket általában bibliográfiai hivatkozások követik. Gyakoribbak az egy nyelv szókincsét feldolgozó munkák, de nyelvcsaládok anyagát bemutató szótárakat is ismerünk.

http://www.uralonet.nytud.hu/

A magyar nyelv alapnyelvi eredetű szókészletét tartalmazza az URALONET adatbázis, az uráli etimológiai szótár (UEW) anyagát felhasználva. Az oldal keresőfelülete az uráli, finnugor és ugor alapnyelvre kikövetkeztetett rekonstruktumok és leánynyelvi adatok között sok szempontú keresést tesz lehetővé.

Az Arcanum Adatbázis Kiadó oldalán sok szakkönyvet megtalálunk digitalizált formában. A szolgáltatás előfizetéshez kötött, de sok felsőoktatási intézményből és kutatóintézetből ingyenes a hozzáférés. Itt találjuk több etimológiai szótárunkat pdf formátumban (TESz, EWUng https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/MNYTESZ/). A TESz-ből több, a világhálón elérhető munka is merített, ilyen a Tótfalusi István által jegyzett adatbázis (https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/eloszo-F14D4/) vagy a Digitális Tankönyvtárban található Etimológiai szótár (Zaicz 2006).

Új magyar etimológiai szótár

http://uesz.nytud.hu/

A TESz újabb kiadásán dolgoznak jelenleg is az etimológusok, a munkálatok első eredményeit a szótár honlapjáról pdf formátumban le tölthető és kereshető szövegként találjuk.

Magyar Generatív Történeti Szintaxis

A Magyar Generatív Történeti Szintaxis (MGTSz) oldalán annotált korpusz formájában megtalálunk minden ómagyar kori és néhány középmagyar kori nyelvemléket, valamint bibliafordításokat. Az adatbázisban megtaláljuk a nyelvemlékeket szkennelt formában, szövegüket betűhű átiratban, a mai formáknak megfelelő „normalizált" változatban, valamint a szavakat szótövesített és morfológiailag elemzett formában is. A keresőfelület több szempontú keresést tesz kehetővé.

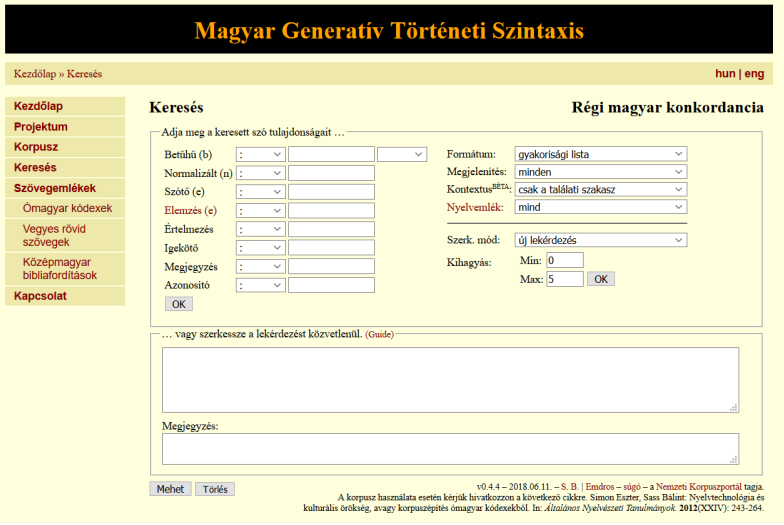

A MGTSz keresőfelülete

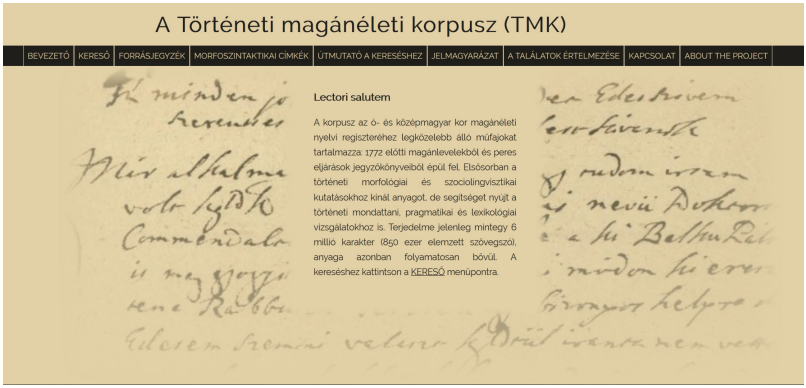

http://tmk.nytud.hu/index.php

Míg az előző adatbázis anyagának nagy része az irodalmi regiszterhez sorolható, a Történeti Magánéleti Korpusz (TMK) a beszélt nyelvhez közelebb álló szövegek feldolgozására vállalkozik. Magánlevelek mellett boszorkányperek anyagait dolgozza fel.

A TMK keresőfelülete

A prédikációirodalom szövegeiből szemezget a Sermones Compilati kutatócsoport által készített, azonos nevű oldal http://sermones.elte.hu/, míg a Magyar Antikvakorpusz a könyvnyomtatás első ötven évében megjelent művekből készült válogatás (http://korpusz.ektf.hu/hu).

A történeti korpuszok sorába tartozik a Magyar Történeti Szövegtár, mely 1772-ig nyúlik vissza (http://www.nytud.hu/hhc/). Az oldal újabb változata (http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form) kevésbé

tetszetős, viszont részletesebb keresést tesz lehetővé, és itt keresési szempontunknak megfelelő önálló alkorpuszt is generálhatunk.

A szövegtárak sorát a Magyar Nemzeti Szövegtárral zárjuk (http://corpus.nytud.hu/mnsz/), melynek használata – ahogy az eddig említett eszközöké is – ingyenes, de az MNSz esetében regisztrációhoz kötött. A szövegtárban (és újabb változatában http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/) nemcsak kereshetünk, hanem gyakorisági listákat is lekérdezhetünk.

Magyar mint idegen nyelv tanárként ma már több nyelvkönyv és tananyag közül válogathatunk, ennek ellenére sokszor szükségünk van saját feladatok készítésére is. A fentebb bemutatott szövegtárak mellett hasznát vehetjük a Mazsola nevű alkalmazásnak, mely a magyar igéket és bővítményeiket gyűjtötte egybe (http://corpus.nytud.hu/mazsola/). Az eszköz regisztráció után a Magyar Nemzeti Szövegtárhoz is használt felhasználónévvel és jelszóval vehető igénybe.

Üzemmód: szóalakok Szófaj: Mind Keresett szó/helyezés: Regexp: ☐
Környezet: 5 Rendezési elv: összesített gyakoriság OK
Súgó

Helyezés	Lemma	Szófaj	Gyakoriságok abszolút, relatív (/ millió szó), az összesítetthez viszonyított relatív összesített	sajtó	irodalmi	tudományos	hivatalos	személyes
			1418113	644200	213152	156921	129948	*273892*
1 (6)	van	V	9250.8222	7970.6989	14660.7127	7640.6744	6555.2633	15584.3319
			100%	86%	158%	83%	71%	168%
			469189	246663	51282	41633	41836	*87775*
2 (19)	lesz	V	3060,6757	3051,9660	3527,2044	2027,1614	2110,4288	4994,3581
			100%	100%	115%	66%	69%	163%
			356833	157049	56283	31537	37498	*74466*
3 (21)	tud	V	2327,7402	1943,1703	3871,1759	1535,5749	1891,5971	4237,0820
			100%	83%	166%	66%	81%	182%
			499659	242208	44899	49339	98517	*64696*
4 (23)	kell	V	3259,4417	2996,8442	3088,1781	2402,3759	4969,7177	3681,1734
			100%	92%	95%	74%	152%	113%
			310500	152097	29208	32485	36770	*59940*
5 (28)	lehet	V	2025,4947	1881,8991	2008,9424	1581,7342	1854,8730	3410,5591
			100%	93%	99%	78%	92%	168%
			276868	134635	58633	14876	28775	*39949*
6 (49)	mond	V	1806,1019	1665,8414	4032,8103	724,3305	1451,5629	2273,0802
			100%	92%	223%	40%	80%	126%
			138696	61021	26437	12187	8255	*30796*
7 (67)	akar	V	904,7601	755,0140	1818,3515	593,3999	416,4258	1752,2786
			100%	83%	201%	66%	46%	194%
			211798	112234	17734	24559	34012	*23259*
8 (89)	tesz	V	1381,6287	1388,6734	1219,7544	1195,8076	1715,7449	1323,4267
			100%	101%	88%	87%	124%	96%
			127768	53439	15072	12887	23813	*22557*
9 (91)	fog	V	833,4731	661,2018	1036,6605	627,4837	1201,2535	1283,4832
			100%	79%	124%	75%	144%	154%
			92216	40309	11792	13513	4534	*22068*
10 (93)	ír	V	601,5556	498,7440	811,0603	657,9644	228,7189	1255,6593
			100%	83%	135%	109%	38%	209%
			131866	55285	28281	16564	10228	*21508*
11 (96)	lát	V	860,2057	684,0424	1945,1829	806,5213	515,9543	1223,7956
			100%	80%	226%	94%	60%	142%
			81934	29228	20121	8461	3033	*21091*
12 (97)	megy	V	534,4827	361,6386	1383,9335	411,9764	153,0005	1200,0684
			100%	68%	259%	77%	29%	225%
			71075	20815	13290	5006	11925	*20039*
13 (100)	hisz	V	463,6458	257,5444	914,0936	243,7482	601,5600	1140,2101
			100%	56%	197%	53%	130%	246%
			89350	27793	13819	5540	22547	*19651*
14 (101)	gondol	V	582,8597	343,8833	950,4785	269,7493	1137,3897	1118,1331
			100%	59%	163%	46%	195%	192%
			108435	45590	14230	6775	22213	*19627*
15 (102)	szeret	V	707,3575	564,0859	978,7473	329,8830	1120,5410	1116,7675

Az MNSz személyes alkorpuszában előforduló 15 leggyakoribb ige

Határon túli magyar nyelvváltozatok online szótára: TERMINI

A TERMINI-szótár és adatbázis határon túli magyar nyelvváltozatokat gyűjt egybe (http://ht.nytud.hu/htonline//htlista.php?action=firstpage). Az oldalon részletes információkat találunk a kutatóhálózat céljáról, történetéről és arról az elméleti keretről, amelyben a munkatársak dolgoznak. A szótár több mint 4000 szócikkét hét határon túli magyar nyelvváltozat (Erdély, Felvidék, Vajdaság, Kárpátalja, Horvátország, Muravidék, Őrvidék) szókészletéből állították össze (Lanstyák – Benő – Juhász 2010). Az online eszköz szerkesztői kihasználják a felület adta lehetőségeket, ezért érdemes nyomon követni a szótár felépítéséről, a felhasználási és keresési lehetőségekről megjelenő új szakcikkeket (M. Pintér 2016, Szoták 2018, M.Pintér megjelenés alatt).

A TERMINI-szótár keresőfelülete

Miért jó ezt tudni?

A tanítás során a célnyelvi környezetben tanuló vagy onnan információkhoz jutó diákjaink fordulhatnak hozzánk olyan kérdésekkel, melyek a legújabb nyelvi változások eredményei. Érdekelheti őket egy szónak a története – talán épp azért, mert felismeri a hasonlóságot az általa ismert nyelvek valamelyikének egy elemével.

A nyelvemlékeket bemutató oldalak a nyelvtanárt kultúraközvetítő funkciójában segíthetik. Az online szövegtárak és a hozzájuk kapcsolódó eszközök nemcsak a tanulóknak, hanem a tananyagfejlesztőknek is segítséget nyújthatnak.

KÉRDÉSEK A FEJEZETHEZ

1. A nyelvtörténetnek milyen forrásairól olvasott a fejezetben?
2. Lehet-e egy nyelvnek családja?
3. Mi a szabályos hangmegfelelés?
4. Melyek a magyar legközelebbi rokon nyelvei?
5. Használhatók-e a jövevényszavak a nyelvtörténet vizsgálatához?
6. A nyelvemlékeknek melyik két nagy csoportját különböztetjük meg?
7. Soroljon fel néhány korai nyelvemléket!
8. Milyen – a széles közönség számára is hozzáférhető – adatbázisokat ismert meg a fejezetből?

3. A HANGÁLLOMÁNYT ÉRINTŐ VÁLTOZÁSOK

Feladat:

Mi a közös a következő szavakban?

a) *ló, tetű, hisz, mű, sző, falu, alszik*
b) *cél, iszik, híd, derék, szív, héj*

A hangváltozásokról

Azokat a változásokat, amelyek egy hangot vagy hangzócsoportot érintenek, azonos fonetikai helyzetben, azonos időben zajlanak le és az esetek túlnyomó többségében azonos módon zajlanak le, **szabályos hangváltozás**oknak[16] nevezzük. Ezek lehetnek teljes körűen érvényesülők (minden pozícióban bekövetkeznek) vagy érzékenyek a szóban elfoglalt helyükre (szókezdő, szó belseji szóvégi), környezetükre (kondicionált változások – mint például a finnugor alapnyelvi *k-* folytatói a magyarban vö. *ház, kéz*, melyek a rákövetkező magánhangzótól függően *k* maradt vagy *h*-vá változott).

A változások másik nagy csoportját **asszociációs változás**oknak nevezzük, ebben az esetben egy szóban lévő hangok gyakorolnak hatást egymásra. A hasonulás (pl. a *-val/-vel* ragpár vagy a felszólító mód jelének alakváltozatai: *ház+val* > *házzal*, *mos+j* > *moss, hoz+j* > *hozz*), elhasonulás (a latin *armarium* a magyarban *almárium* formában honosodott meg), hangátvetés (pl. a nyelvjárási *kalán* és a köznyelvi *kanál*) ebbe a kategóriába tartozik.

A későbbiekben többször említjük majd a **hanghelyettesítés**t. Ekkor az átvevő nyelv beszélői egyszámukra ismeretlen hangot egy hozzá közel álló – az átvevő nyelv fonémakészletében meglévő – változattal helyettesítenek.

[16] E szabályszerűséget felismerésekor, a 19. században **hangtörvénynek** nevezték, mert az újgrammatikus iskola kivétel nélkülinek gondolta. Ma inkább **hangváltozási tendenciának** nevezik arra utalva, hogy szinte minden esetben vannak kivételek alóla.

Hangzókészletünk az ómagyar kortól napjainkig

A mássalhangzók

Ahogy azt az előző fejezetben bemutattuk, a magyar nyelv önálló életét megelőző korszakra a rokon nyelvek segítségével, az összehasonlító nyelvészet módszerével tudunk következtetni. Kötetünknek nem célja a magyar nyelv önálló élete előtti időszak hangrendszerének változásait tárgyalni, ezért itt csak annyit említünk meg, hogy az uráli és finnugor alapnyelvtől kezdve lezajlott több olyan változás[17], mely az ómagyar kor elejére az alapnyelvitől több ponton lényegesen eltérő fonémarendszert eredményezett.

A következő táblázat az ómagyar kor elejére rekonstruált mássalhangzórendszert mutatja be. A zölddel szedett betűk az alapnyelvi eredetű fonémákat[18] jelölik.

Feladat:

> Hasonlítsa össze az ómagyar kor elejére feltételezett rendszert a mássalhangzók mai rendszerével! Mely hangok keletkeztek a magyar nyelv önálló életében? Segítségül használhatja a sorozat kiejtéstanításával foglalkozó kötetének táblázatát (Gyöngyösi – Kampó – M. Pintér 2018: 15).

	zárhang		nazális	réshang		affrikáta	likvida
ajakhang	*p*	*b*	*m*	*β*			
foghang					*f-*		
dentialveoláris	*t*	*d*	*n*	*sz*	*-z-*		*l*, *r*
alveopalatális				*s*		*cs*	
palatális			*ny*	*j*		*dźs*	*-ly-*
veláris	*k*	*g*		*χ ɣ*	*-γ-*		

[17] Ezek közé tartoznak a gemináta zárhangok (*-pp-*, *-tt-*, *-kk-*) és a nazális elemet tartalmazó szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok (*-mp-*, *-nt-*, *-nyć-*, *-ŋk-*) egyszerűsödése, ez utóbbi csoportból a nazális elem eltűnt, a kapcsolat megmaradó tagja zöngéssé vált.

[18] A rendszernek még tagja volt a *ϑ* dentális réshang, mely csak szókezdő helyzetben fordult elő és a szóbelseji hátul képzett nazális *η* is.

Erre a rendszerre jellemző a még nem kiteljesedett, de már nagy vonalakban meglévő zöngésségi szembenállás, azaz az ómagyar kor elejére több alapnyelvi eredetű mássalhangzónknak kialakult a zöngés párja (a *p, t, k* mellé a *b, d, g* és megjelentek a réshangok között is a zöngés mássalhangzók). A folyamat idejének meghatározásában török jövevényszavaink segítenek. A honfoglalás előtt átvett, szókezdő *b* hangot tartalmazó szavak már nem hanghelyettesítéssel kerültek át a magyarba, mivel a *b* ekkor már része volt a rendszernek. Az új szókészleti elemek beilleszkedésével szó elején is megerősödött a fonéma pozíciója: *bélyeg, bér, bors, búza, borjú, borsó, bögöly, borz, barom, balta, bársony, bocsát; bor, boszorkány, bölcs…* Ugyanez a mechanizmus érvényesült a *dzs* esetében, mely a későbbiek során *gy*-vé alakult: *gyapjú, gyárt, gyász, gyertya, gyomor, gyöngy, gyűrű…*

Ma már nincs, *χ* és *dzs* hangunk, de ismerjük a *v, ty, zs, c, gy* fonémákat. Az összes mássalhangzó történetének leírására nem vállakozhatunk, most csak a tőtani szempontból is fontos *β* és *γ* alakulását mutatjuk be.

Bilabiális zöngés réshangunk (*β*) többféleképpen tűnhetett el a rendszerből. Az egyik lehetőség a képzés helyének eltolódása, ekkor *v*-vé vált: *vér* ÓMS *werud* [βerüd] 'véred' – vokalizálódott, szótag- és szóvégi helyzetben magánhangzó lett belőle, vö. szláv *csavka* > magyar *csaβka* > *csa^{u}ka* > *csóka*; HB *uolov* [βaloβ] > *βalo^{u}* > *való*. Ez a változás történt például *hó, ló* és megannyi, tövében *v*-t őrző szavunkkal. A mai tőváltozatokban láthatjuk az egykori *β* továbbélését a mássalhangzós alakban – a vokalizálódott formát pedig a magánhangzóra végződő változatban.

A bilabiális zöngés *β*-hoz hasonlóan a veláris zöngés réshang (*γ*) is gyakran fordult elő szóvégi helyzetben, ahol mindkettő vokalizálódott, majd a megelőző magánhangzóval kettőshangzót (diftongust) alkotva hosszú magánhangzóvá vált. Az alapnyelvi eredetű folyamatos melléknévi igenévképzőnk, az *-ó, -ő* ennek a folyamatnak az eredményeképpen jött létre. A TA *meneh* [mëneγ] > *menő*; *azah* [aszaγ] > *aszó* alakjai ennek a változásnak egy lépcsőfokát rögzítették.

A két réshang vokalizálódása eredményezte tehát a szóvégi hosszú *-ó, -ő* kialakulását. A ma is érvényes szabály kivétel nélküli: a ma nyelvünkbe kerülő jövevényszavaink is ehhez a szabályhoz alkalmazkodva illeszkednek a rendszerbe: *magnó, euró, logó.*

A *γ* eltűnése a *β*-hoz hasonlóan nemcsak a tővégi magánhangzók hosszúságában hagyott nyomott. Leíró nyelvtanainkban a „hangszínt

és időtartamot váltakoztató töveknek nevezett (*ajtó: ajtaja, mező: mezeje*) típus kialakulásához is hozzájárult. A fonéma eltűnése szó belseji helyzetben gyakran két magánhangzó egymás mellé kerülését, **hiátus** létrejöttét eredményezte. A magyar nemcsak a mássalhangzó-torlódásokat kerülte bizonyos helyzetekben, de a hiátust tartalmazó szóalak sem számított jólformáltnak. A hangsorépítő szabályoknak ellentmondó helyzetet hiátustöltő hang beiktatásával szüntette meg. Ez a *γ* esetében a *j* volt, így jött létre a birtokos személyjelölő formákból a fent említett tőtípus:

mezeyeɟ > *mezeyé* > *mezeé* > *mezejé* > *mezeje*

A hiátus megszüntethető volt úgy is, hogy a két egymás mellé kerülő magánhangzó egy hosszú hangban olvadt össze létrehozva a *bíró: bírák* tőtípust:

birayak > *biraak* > *bírák*

A magánhangzók

A magánhangzók rendszere az ómagyar kor elején

	hátul képzett		elöl képzett	
	ajakréses	ajakkerekítéses	ajakréses	ajakkerekítéses
felső	*ɟ*	*u*	*i*	*ü*
középső		*o*	*ë*	
alsó	*ȧ*		*e*	

A fenti táblázat a rövid magánhangzókat tartalmazza, hosszú magánhangzó ekkor még csak három volt: az *á*, *é* és *í*. A maival összehasonlítva a rendszert az *ö* és *a* hiányát és a ma csak egyes nyelvjárásokban megőrzött ajakkerekítéses *ȧ* és zárt *ë* többletét állapíthatjuk meg. Szó végén csak felső nyelvállású ajakréses zártabb magánhangzók állhattak. Egy kérdéses pontja van táblázatunknak, a felső nyelvállású hátul képzett hang, a veláris *ɟ*. Létéről mind a mai napig eltérő vélemények léteznek.

Veláris *i̯*?

Íj, szív (ige), *nyíl, ín, visít, iszik, sír* szavunk tövében *i̯* (í) van, mégis a toldalékpárokból a hátul képzett (veláris variáns) járul hozzájuk: *íjjal*, *szívnak*[19]. Ez a toldalékolás sérti nyelvünk egyik legerősebb hangsorépítő szabályát, a magas-mély (ún. palatoveláris) illeszkedését. A magyarázat a nyelv történetében található.

Épp ezt a jelenséget használták bizonyítékul arra, hogy a magyarban egykor létezett egy hátul képzett felső nyelvállású ajakréses hang: ma mély hangrendűként viselkedik néhány *i*-t tartalmazó szavunk. Ha megnézzük az ebbe a csoportba tartozó szavakat, megállapíthatjuk, hogy magy részük az alapszókincs[20] része, ősi örökség az uráli, finnugor korból (*íj, szív*) vagy korai átvétel (*híd*), de akadnak hangutánzók is (*sír, visít*). Az ős- és ómagyar korban a magánhangzó-harmónia szabálya erős volt, még a nyelvünkbe vegyes hangrendűként bekerült szavakat is átalakította, a szótagok között lévő különbség kiegyenlítésével[21]. Tehát a ma veláris toldalékokkal járó ősi töveinknek is hátulképzett (veláris/mély) magánhangzót kellett tartalmazniuk. Ez a már meglévő – bár kevés elemből álló – szóosztály bővülhetett később jövevényszavakkal mint a török eredetű *kín* vagy a német *cél*. A *csekkol* (vö. ang. *to check*) egészen friss tagja a sornak.

A magánhangzó-harmónia tehát az egyik legerősebb érv a veláris *i̯* egykori léte mellett (Abaffy 2003), de ezt a nézetet nem mindenki osztja (Kiss 2005). A legújabb eredmények a szláv jövevényszavak (pl. *vidra, vizsgál, szid*) vizsgálata alapján az egykori palatoveláris kettősség megléte mellett szólnak (Zoltán 1999, 2013, 2017).

Ha pontosabb képet szeretne kapni a finnugor vagy uráli alapnyelvet alkotó fonémákról, a szavak hangsorépítő szabályairól, látogasson el az .URALONET oldalára (uralonet.nytud.hu), ahol a keresőfelületen a konkrét fonémákon túl a CV-szerkezetre is kereshet. http://www.uralonet.nytud.hu/search.cgi?resetform=1&collapse=1

[19] Ezeket a töveket egyes leíró nyelvtanok antiharmonikusnak nevezik.

[20] Részletesebben l. a szókinccsel foglalkozó fejezetben.

[21] Például a szláv eredetű *család – cseléd* páros esetében mindkét irányba, s a két alakhoz más-más jelentés járult.

A szótagszerkezet változásai

Feladat:

> Keresse ki az .URALO.NET segítségével az uráli, finnugor és ugor alapnyelvre legjellemzőbb morfémaszerkezeteket! Van különbség az egyes rétegek között? Milyen szavak voltak egyszótagúak (amikor a teljes szóalak V vagy CV formájú)? Talál mássalhangzóra végződő töveket is?

Egy nyelv hangtörténetében nemcsak a fonémák és változásaik játszanak fontos szerepet, figyelmet kell fordítani a hangsorépítő szabályokra is. Ezek jelölik ki, hogy milyen elemsorrend ideális, megengedett vagy éppen tiltott egy nyelvben. Mivel a magyar nyelv önálló életében az alapnyelvihez képest jelentős változás történt, s ennek következményei ma is jelen vannak nyelvünkben, szükséges egy rövid visszatekintés. A tőmorfémák **leggyakoribb** típusai az uráli/finnugor alapnyelvben a következők voltak

CV
VCV
VCCV
CVCV
CVCCV

Szembeötlő az alapnyelvi morfémaszerkezet markáns vonása: minden tőmorféma magánhangzóra végződött, azaz általános volt[22] a **nyíltszótag**úság. Mássalhangzó-kapcsolat csak szó belsejében fordulhatott elő. A fogalomjelölő szavak többségükben kétszótagúak voltak. Aki az előző feladatot megoldotta, tudja már, hogy az egyszótagú elemek jellemzően névmástövek voltak. Ezt az állapotot tesszük fel a magyar nyelv önálló életének első szakaszára, az ősmagyar korra is.

Minden szó magánhangzóra végződött, a szó elején csak C vagy V állhatott, mássalhangzó-kapcsolat nem. Feltehető, hogy már ekkor általános volt a magánhangzó-harmónia.

Ha ezt az állapotot összevetjük a maival, láthatjuk, hogy sok tekintetben változott a rendszer. Ma már nemcsak magas vagy mélyhangrendű

[22] Az Uralonet összes rekonstruktumát áttekintve sem módosul ez a kép.

tőszavaink vannak, hanem felbukkannak vegyes hangrendűek is: *acél, baktérium, lekvár, tapéta*. Ami a szótagszerkezetet illeti, a szó elején ma már nemcsak kettős, hanem néha hármas mássalhangzó-torlódást is találunk: *klinika, pszichológia, strand, sztrájk, sztrók*.

1. A kétnyíltszótagos tendencia

Ha egy szóban két vagy több nyílt szótag kerül egymás mellé, sokszor az egyik rövid magánhangzó eltűnik a második vagy többedik szótagból, s így zárt szótag keletkezik. Ez a tendencia az alapnyelvtől napjainkig hat. Korábban nagy volt a hatóereje, ma már csak az ún. gondozatlan beszédben jelenik meg néhány újabb keletű rövid alak. Az *akkumulátor* (7 820 000)[23] mellett létezik *akkumlátor* (213 000) is, egyes nyelvjárásokban a *motor* többes száma *motrok* (6.470 vs. 19.000). A főnévi igeneveknél is megfigyelhetjük ezt a típusú gyengülést, a *segíteni* (6.920.000) mellett él a *segítni* (26100), a *tanítani* (847.000) mellett a *tanítni* (3790). Ezek a rövidebb formák nemcsak napjainkban figyelhetők meg, a létezésükre a 19. századtól vannak adataink. Brassai Sámuel egyik művének címe: „Hogy kelljen a latin hajtogatást észszerűen, gyorsan és sikeresen tanítni”.

[23] Az adatok után a google keresőben kapott találatok számát tüntetjük fel.

Arany János: Aranyaimhoz

Isten hozott, sápadt fiúk!
Színünk, nevünk úgyis rokon:
Nosza, ki hogy segítni tud,
Segítsetek bátyátokon.

forrás: MEK http://mek.oszk.hu/00500/00597/html/vs184701.htm

Petőfi Sándor: Salgó

A dörgedelmes égiháború
Készítni szokta a villámokat,
Haragvó isten égő nyilait.

forrás: MEK http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/magyar/petofi/osszes/html/vs184604.htm

Ady Endre: A xxx-ik századból:

Szabad készítni arasznyi jövőket,
De élni nem mással
Mint a nekünk régen parancsolódott
Kinságos és mégis szent, mai Mával
Ez tán több, mint a XL-ik század.

forrás: MEK http://epa.oszk.hu/00000/00022/00140/04572.htm

A változást – a József Attila-versből is ismert – Horger Antal írta le a 20. század elején, így a nyelvtörténészek gyakran nevezik Horger-törvénynek is.

Ez a fonotaktikai változás felelős azért, hogy kialakult a hangzóvesztő tőtípus a névszók körében: *bokor ~ bokrot, eper ~ epret.*

2. A tővégi vokálisok története

Néhány szavunkhoz, mint például a *hal, ház* a többes szám jele *a* magánhangzóval kapcsolódik (pl. *halak, házak*). A toldalékok előtt megjelenő magánhangzót a leíró nyelvtanok kötőhangzónak vagy előtéthangnak

nevezik, a történeti nyelvtanok tővéghangzónak. Ahogy azt az előbb láthattuk, az alapnyelvben minden szótő magánhangzóra végződött, ezek az alsó nyelvállású toldalékrészek az ősi forma lenyomatai. A tőhöz járuló toldalék segített konzerválni az alakot, a toldalék nélküli változatok tővéghangzói viszont fokozatosan gyengültek, míg végül teljesen eltűntek, a mai *ház, hal* alakokat létrehozva. A folyamat lejátszódását a következőképpen írhatjuk le: a tővéghangzó először felső nyelvállásúvá vált – korai nyelvemlékeinkben csak felső nyelvállású tővégi magánhangzót találunk: TA *nogu* 'nagy', *hodu* 'had', *utu* 'út'. Később ezek – minden bizonnyal egy redukált hangon keresztül – eltűntek az abszolút szóvégről.

E változás idejének meghatározását is török jövevényszavaink segítik. A magyarba a 6–9. sz körül bekerült török elemek különféleképpen viselkedtek attól függően, hogy milyen nyelvállású volt tővéghangzójuk. Ha a szóvégi magánhangzó alsó nyelvállású volt, a fenti változásban nem vettek részt, mert annak hatóköre ekkora már lezárult. Viszont a középső vagy felső nyelvállású véghangzó részese lett a változásnak, melynek eredményeképpen eltűntek, vö. *ács* (< tör. *ayač* 'fa'), *gyöngy* (< tör. *jïnjü*), *bér* (< tör. *berü*). Az *-a* és *-e* végű jövevényelemek beilleszkedtek a magyar rendszerbe, s hanghelyettesítéssel *-á*, *-é*-ként folytatták történetüket. Tehették mindezt azért, mert az *ȧ* és *e* (alsó nyelvállású rövid magánhangzó) ekkor már nem állhatott szóvégi pozícióban (vö. tör. **alma* > ősmagy. *ȧlmá* > *alma*, tör. *käčkä* > ősmagy. *kecské* > *kecske*).

A 13. század folyamán a szó végén álló alsó nyelvállású, hosszú magánhangzók megrövidültek, de csak azokban az esetekben, amikor a szóalak végén álltak. Amikor valamilyen toldalék követte, a tővégi magánhangzó megtartotta hosszúságát. Így jött létre a *fa: fát*, szinkrón szempontból a toldalékok előtti hangzót megnyújtó tőtípus.

A tővégi magánhangzók eltűnésének másik tőtani következménye van: a *nyár: nyarat* típus kialakulása, mely a **pótlónyúlás** eredményeként jött létre. A tővégi hangzó eltűnésével egyidőben történhetett a tő belsejében álló magánhangzó időtartamának a hosszúvá válása. Ez azon hangtani változások egyike, mely hozzájárult magánhangzóink hosszú párjainak kialakulásához.

Áttekintő táblázat a hangtani változások és a mai tőtípusok[24] közötti összefüggésekről – névszótövek

a történeti változás	tőtípus
β eltűnése →	**többalakú** *v*-s tőváltozatok változatlan tőhangzójú (*mű, bő*) időtartam váltakoztató (*fű, ló*) hangszínt és időtartamot váltakoztató (*hó, tó*) véghangzóhiányos (*daru, falu*)
→	**egyalakú** *-ó, -ő* végű tövek (*szántó, kérő*)
γ eltűnése →	**többalakú**, hangszínt és időtartamot váltakoztató tövek (*ajtó, mező*)
tővégi vokális eltűnése	**egyalakú**, mássalhangzóra végződő tövek (*ház, gyöngy, méz*)
tővégi vokális eltűnése + pótló nyúlás	**többalakú**, tőbelseji időtartamot váltakoztató tövek (*nyár, híd, út*)
szóvégi magánhangzó rövidülése	**többalakú**, tővégi időtartamot váltakoztató (*alma, körte*)
kétnyíltszótagos tendencia	**többalakú**, hangzóhiányos tőtípus (*iker, bokor*)

Miért jó ezt tudni?

A névszók többes számát a *-k* többesjellel, illetve ennek alternánsaival fejezzük ki. A palatoveláris és az ajakkerekítés szerinti illeszkedéssel könnyen magyarázatot tudunk adni az *-ok, -ek, -ök* toldalékváltozatok használatához, de az *-ak* létezésére magyarázatot csak a fent leírtak ismeretében tudunk adni. Ugyancsak hangtörténet ad magyarázatot számos tőtípus kialakulására.

[24] Néhány leíró nyelvtani tőtípus bonyolultabb folyamatok eredményeképpen jött létre, így a táblázat nem tartalmazza a következőket: hangzóhiányos, hangátvetéses tőtípus; a véghangzóhiányos tőtípus; keverék, egyedi tőtípus.

KÉRDÉSEK A FEJEZETHEZ

1. Mivel magyarázható a *máj-májas*, de *ablak-ablakos* alakokban a képző előtti magánhangzóban megmutatkozó különbség?
2. Milyen volt az alapnyelvi szavak szótagszerkezete? Milyen fonotaktikai jellemzői voltak az alapszókészletnek?
3. Volt veláris ị a magyarban?
4. Milyen alapnyelvi eredetű fonémák tűntek el, és ennek milyen következményei vannak a mai magyar nyelvben?
5. Mi a kétnyíltszótagos tendencia? Érvényesül napjainkban is?

4. A SZÓELEMEK TÖRTÉNETÉBŐL

Feladat:

1. Milyen szóelemtípusokat ismer? Elevenítse fel, mit tud a morfémákról! A tanultakat átismételheti a sorozat egy korábbi kötetéből (Balogh 2018: 12).

2. Alább a TA már ismert részletét látja. Bontsa szavakra a betűsort! Hogy hangozna ma ugyanaez?

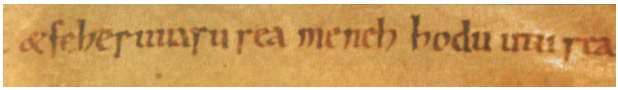

forrás: Wikimedia Commons

3. Milyen névszóragok találhatók a HB következő részleteiben? Miben különbözik korabeli használatuk a maitól? (A részleteket betűhű átiratban közöljük.)

> Horoguvec isten. es veteve wt ez muncas vilagbele. es levn halalnec es puculnec feze.
> es vezesse wt paradisũ nugulmabeli. es oggun neki munhi uruzagbele utot. es mend iovben rezet.

A korábbiakból már tudjuk, hogy a nyelvi változások két nagy csoportja az erősödés és a gyengülés. E két folyamat nemcsak fonémaszinten jelentkezhet, a morfémákat is érintheti. Gyengülés a szóalak rövidülése, mely bekövetkezhetett a hangrendszerből kiveszett fonémák eltűnése miatt, vagy a hangsorépítési szabályok magváltozásának következtében is: az alapnyelvben még kötelező tővégi magánhangzók lekopása, a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése is eredményezhette. Ebben a fejezetben megismerkedünk az agglutináció jelenségével, amikor önálló szóból toldalékok keletkeztek. A hangzókészlet változása, egy-egy fonéma eltűnése hatással volt a tő- és toldalékmorfémákra is. A hangváltozásokkal kapcsolatos fonotaktikai szabályok megváltozásának lenyomatát őrzi nyelvtani rendszerünk is: az egyes tőtípusok kialakulása ős- és ómagyar kori hangváltozásokra vezethető vissza. A szótövek ma megmutatkozó tarkasága hangváltozási folyamatok következménye, ezeket az előző fejezetben tárgyaltuk.

A morfémák, morfémaszerkezetek változásának szintaktikai következményei is lehettek. Ez a fejezet a magyar morfématörténetnek néhány részletét mutatja be, mely több ponton szorosan kapcsolódik a fonémákat és a mondattant érintő változásokhoz is.

Az erősödés egyik formája a **lexikalizálódás**. Így nevezzük azt a folyamatot, amelynek eredményeként a nyelv egy új egységgel bővül azáltal, hogy egy már meglévő elemhez (ami lehet raggal vagy képzővel ellátott névszó, szintagma vagy több szóból álló kifejezés is) új jelentés társul, méghozzá úgy, hogy ez az új jelentés nem következtethető ki a szerkezetet alkotó elemek jelentéséből (nem transzparens), mint például a *szemtelen* melléknév vagy a *leesett az álla* kifejezés.

Önálló szóból toldalék

A lexikalizálódással ellentétes irányú változás a **grammatikalizáció**, amelynek során egy elem (önálló szó) jelentése oly mértékben kiüresedik, hogy már csak nyelvtani viszonyjelentése marad. A magyar nyelv történetéből sok olyan esetet ismerünk, mikor egy önálló szó **agglutináció** során toldalékká vált. Így jöttek létre több morfémára tagolható szólalakjaink is, mint például a *háziasítottaké* vagy *elviselhetetlenségig*. A ható képző is önálló szóból agglutinálódott, és számos ragunk is e folyamatnak köszönhetően létezik. Az igék határozott ragozású formái és a birtokos személyjelölővel ellátott alakok között nem nehéz a hasonlóságot felismerni:

adom	*kérem*	*házam*	*kezem*
adod	*kéred*	*házad*	*kezed*
adja	*kéri*	*háza*	*keze*

A több alakban észlelhető egyezés vagy hasonlóság nem véletlen. Az alapnyelv ugyanis úgy fejezte ki a személyhez kötődést, hogy a szótő után következett a megfelelő személyes névmás (**mə̈*, **tə̈*, **sə̈*). Vagyis a mai toldalékolt formák egy valamikori szókapcsolatra (szintagmára) vezethetők vissza:

PFU **amta+mə̈* 'ad + én' > magyar *ado-m*
PFU **kota* + *tə̈*'ház + te' > magyar *háza-d*[25]

[25] A szóalakokban lezajlott hangváltozások egy részét az előző fejezetben említettük, a többire lásd Abaffy 2003: 106–126, Gerstner 2013: 18–27 és 2018: 103–112.

Történeti szempontból két csoportra oszthatjuk toldalékainkat: az ősi (elsődleges/primer), egyelemű és a később kialakult testes, **másodlagos** (szekunder) toldalékokra.

Az ősi réteghez tartozó elemek között képzők (pl. *-g-, -r-, -d-, -l-*), jelek (pl. *-k, -i*) és ragok (pl. *-t, -n, -l*) egyaránt voltak. Egy elem jellemzően több funkciót is ellátott, a *k* lehetett képző és jel egyaránt, az *l* állhatott képzőként és ragként is. Ezeknek a több jelentésű toldalékoknak az aktuális funkcióját az határozta meg, hogy milyen tőhöz járultak. Ezt a jelenséget **jelentésbesugárzás**nak (irradiációnak) nevezzük, amely a szinkrón rendszerünkben sem ismeretlen: például a *hegedül, sárgul, kapcsol, okol, egyel* szavakban az *l* képző pontos jelentését az alapszó segítségével határozhatjuk meg.

A másodlagos csoport tagjai az ősi, egyelemű toldalékok testesedésével, egymáshoz kapcsolódásával, bokrosodással jöttek létre *(-kodik/-kedik/-ködik; -gat/-get, -cska/-cske, -stul/-stül*) vagy önálló szóból **agglutinálódtak** *(-ban/-ben, -hat/-het*) a fent bemutatott mintának megfelelően.

Ritkábban történt, hogy a beszélők egy szót toldalékolt alaknak véltek, ezért a végén lévő elemnek nyelvtani szerepet tulajdonítottak. Ezt az eljárást **adaptáció**nak nevezzük, így született *-da* helynévképzőnk a szláv[26] eredetű *csárda* szóból. Majd a szóvégből lett toldalék önálló életre kelt például a *cukrászda, iroda, bölcsőde* lexémákat. Ez az eljárás a nyelvújítás egyik kedvenc szóalkotási típusa volt. A *tanyasi*, *falusi* szavak elemzésekor nehezen tudunk magyarázatot adni a tő után és a képző előtt felbukkanó s elemre. Itt is az elvonás egy esetével van dolgunk, ugyanis a beszélők a *városi* alak utolsó két hangjának tulajdonították a 'valamilyen településről való származás' jelentést, ezért az egyelemű *-i* képző helyett a *-si* alakot tették meg a településfajtából melléknevet létrehozó szavak képzőjének.

A magyar agglutináló nyelv, ennek következtében a képzők, jelek és ragok száma igen nagy. Kötetünk nem vállalkozhat minden elem részletes bemutatására, kénytelenek vagyunk válogatni. A következőkben csak néhány olyan részletet mutatunk be, melyek érdekességük folytán könnyen megjegyezhetőek – vagy éppen magyarázatot adnak egy-egy rendhagyóság miértjére.

A *-hat-/-het* 'képes, lehetősége van valamire' igeképző valaha önálló

[26] Esetleg török.

szó volt ’halad’ jelentéssel – ezt őrzi ma is *(be)hatol* igénk. A Halotti Beszédben olvasható *mulchotia* alak már a morféma maival megegyező használatát bizonyítja.

Hatol szavunk és a -hat/-het képző
rokon nyelvi megfelelői az URALONET *-ben*

Alapnyelvi eredetű a szintén önálló szóból keletkezett *-ság/-ség* képzőnk. Az eredeti tőszó[27] jelentése ’domb, rakás, halom’ lehetett. Feltehetően a gyűjtőnévi jelentés volt az alapja annak, hogy gyűjtőnévképzővé alakult (vö. *mezőség, katonaság*), később a szóelem funkciója bővült, segítségével ma már elvont főneveket is képezhetünk (pl. *barátság, szépség*). Feltehető, hogy az agglutinálódás és ezekkel együtt a képzőfunkció kialakulása már igen korán megtörtént, ugyanis ómagyar nyelvemlékeinkben már nem csak névszótőhöz (ÓMS *scepsegud*), hanem igetőhöz kapcsolódó alakot is találunk (HB *birsagnop, uimadsagucmia*).

A képzőink sorából egyalakúságával lóg ki a *-né* asszonynévképző, mely *nő* szavunk alakváltozatából keletkezett. A 17. században még összetételi utótagnak érezték, mint ahogy azt egy levélben álló aláírás is bizonyítja: *Kéry Fruzsina, az néhai Serényi Ferencné* – ahol a néhai jelző az aláíró férjére vonatkozik (Bárczi 1963: 256–257). A nyelvújítás korában próbálkoztak új funkciót adni e toldaléknak: a nem kategóriát szerették volna vele meghonosítani a magyarban. A kísérlet szerint a „nőnemű alakok” mindegyike megkapta volna a *-né* formánst, ezzel fejezve ki a szó nőnemű

[27] A képző alapjául szolgáló szó (vagy szavak) etimológiája teljes mértékben nem tisztázott még. Helyneveinkben mindkét alakra találunk példát: *Ság, Segesvár*. A palatális alak és egyik testrésznevünk közötti kapcsolathoz azonban nem fér kétség.

voltát. Az ötlet nem vált be, így ma nem használjuk például a *szép* alakot hímnemű, a *szépné* formát pedig a nőnemű melléknevek kifejezésére.

Hass, alkoss…

A jelek közül a fentebb említett birtokos paradigma kialakulása mellett még a felszólító mód érdemel megkülönböztetett figyelmet. Ez szolgál ugyanis magyarázattal egy szinkrón szemmel nehezen érthető jelenségre, a *t*-végű igék felszólító módjában bekövetkező változásokra. (Szemléltetésül csak az egyes számú, határozatlan ragozású formákat soroljuk fel.)

(én)	*várjak*	*lássak*	*kiáltsak*
(te)	*várj/várjál*	*láss/lássál*	*kiálts/kiáltsál*
(ő)	*várjon*	*lásson*	*kiáltson*

Az alapnyelvi *-k-* felszólítójel szabályos folytatója az ősmagyar *-γ-*, mely abszolút szóvégen magánhangzóvá vált majd eltűnt – viszont ha követte még egy toldalék, szabályosan *j*-vé vált. Így alakult ki az egyes szám harmadik (ő) és első személyű (én) alak. A folyamatot így képzelhetjük el (a második alak a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésével jött létre):

**vár8yon > váryon > várjon*

Feltehető, hogy a felszólító mód egyes szám második személyű (te) alakja eredetileg jelöletlen volt (ezzel a jelenséggel több nyelvben találkozhatunk, itt elég csak az angolra utalni). A paradigma ezen alakjának jelöletlensége mellett több érv is felhozható. Egyrészt a teljes igei paradigmában általában az egyes szám harmadik személyű határozatlan ragozású alakok jelöletlenek: *lát, kér,* a felszólító módban viszont a határozott ragozás második személyénél találunk csak igei személyragot, a felszólító mód jele itt Ø fokon áll: *kér + d.* A második személyben ma megjelenő *-j* módjel később, analógiás hatásra egészítette ki a paradigmát.

Az *s* és *cs* alternáns létének is hangtörténeti oka van. Ahogy azt az előző fejezetben megfigyelhettük, az ómagyar kor elején nem volt *ty* foném mássalhangzó-rendszerünkben. Ezért amikor a *-t* végű igékhez járult a felszólító mód *j*-je, a hangkapcsolat nem tudott egy palatális hangba összeolvadni. A fonotaktikai helyzettől függően kétféle folytatója

lett: *s* lett abban az esetben, ha egy VC szekvenciához kapcsolódott (*fut, lát, jut*) – *cs*, ha a VCC áll előtte (*int, ránt, ejt, költ*). Ez utóbbi csoportba tartoznak a *műt, hűt, fűt* és az *-ít* végű (*tanít, készít*) igéink is, ami igazán nem meglepő, ha tudjuk, hogy a képzőben szereplő í elődje egy mássalhangzó volt (*χ*). Példákat már ómagyar nyelvemlékeink is őriznek: HB: *bulsassa, vezesse, keassatuk;* ÓMS: *kynzassal*.

Az *s*-re, *sz*-re, *z*-re végződő igéink felszólító módjában jelentkező *s, sz, z* toldalékváltozatok (*moss, vadássz, hozz*) hasonulás eredményei.

Honnan hová? határozóragjainkról

A névszóragok és helyviszonyt kifejező névutóink körében is felismerhető azonosság vagy hasonlóság a rendszer több pontján:

házba	*házban*	*házból*
ház alá	*ház alatt*	*ház alól*
Győrbe	*Győrött*	*Győrből*

Ennek oka, hogy a helyviszony kifejezésére az alapnyelvi beszélőknek kevés elem állt rendelkezésükre. Az *-a/-e, -á/-é* ragokban az ősi latívuszrag, az *-i* rejtőzik, a *hol?* kérdésre felelő lokatívusz esetében az *-n* és *-t* ragokból választhattak az egykori beszélők, míg a harmadik irány, az ablatívusz az *-l* elemet tartalmazza. Ezek jól felismerhetők a fenti példákban, s csak a lokatívuszi *-t*-t érezzük archaikusnak, ma csupán néhány helynévvel használjuk, és akkor sem kizárólagosan (*Győrött ~ Győrben, Pécsett~ Pécsen*). A viszonylag nagy megterheltségű használt névmások, névutók és egyes határozószók végződéseiben nem érzik már a mai nyelvhasználók a helyragot (*itt, ott, mellett, hanyatt…*).

Nagy elemszámú csoportot alkotnak testes, másodlagos határozóragjaink, melyek önálló szóból keletkeztek grammatikalizációs folyamat eredményeképpen. Ezt a következőképpen képzelhetjük el:

ház + belén 'a ház belsejében' > *ház + ben* > *házben* > *házban*

Az első lépésben még szószerkezetet alkotott az alaptag és a határozó, mely idővel az önálló szó jelentésének kiüresedése következtében névutós szerkezetté alakult. A következő fázisban a gyakran használt névutó alakja

is redukálódott, míg csak hozzá nem tapadt az alaptaghoz. Ekkor már a ragos névszó volt a nyelvtani rendszer része, de az új alakulat még nem illeszkedett be tökéletesen. Mivel csak egy alakja volt, a mély hangrendű tövekhez járulva megsértette a magánhangzó-harmónia kivételt csak ideiglenesen tűrő törvényét. Ezt kiküszöbölendő alakult ki az elölképzett formához a hátulképzett allomorf, a *-ban*. A Halotti Beszédben még a harmóniasértés állapotában lévő ragokra találunk példát: *milostben, puculnec, halalnec*. Ugyancsak itt találkozunk a *vilagbele, timnucebelevl* alakokkal. Ezek még a rövidülés előtti formát őrzik, azaz feltehetjük, hogy a lokatívuszi esetrag volt az úttörő az agglutinálódásban. Honnan tudjuk, hogy a palatális és nem a veláris változat volt az eredeti? Ha a nyelvemlékekben fennmaradt adatok kétséget hagynának, személyes névmásaink határozói formái segítenek eligazodni a kérdésben. Ezekhez a mára raggá vált szavakhoz járultak a személyes névmások, így őrizve meg az eredeti tövet: *bennem, rajtam, hozzám, nálam, tőlem, felém, velem, nekem…* A mai magyar nyelv és rokon nyelveink segítségével némely ragunk alapszavát meg tudjuk határozni (*bél, tő*), de vannak olyan ragjaink is, amelyek esetében a rekonstrukció nem vezet eredményre.

Néhány testes ragunk egyalakú (*-kor, -ként, -ért*), nincs magas, ill. mély hangrendű párjuk. Ennek oka az, hogy ezek a toldalékok késői keletkezésűek, sokáig névutóként töltötték be funkciójukat, raggá válásukkor a vegyes hangrendű szavak már oly nagy számban fordultak elő, hogy az egyalakú toldalékok nem lógtak ki a ragok rendszeréből.

Ugyan a magyar nyelvemlékekben bővelkedő nyelv, mégis van néhány pontja nyelvtörténetünknek, melyeket nem sikerült még teljesen tisztázni. Ezekről a kérdésekről jellemzően több elmélet, megoldási javaslat is született, de egyiket sem lehet kellőképpen bizonyítani, mindegyikben rejtőznek homályos pontok. Ilyen a *-t* tárgyrag vagy a *-lak/-lek* igei személyrag eredete. Az igeragok köréből ide sorolható a valamikor mediális igéket jelölő egyes szám harmadik személyű *-ik* végződés, mely mára funkcióját vesztette, ennek következtében bomlott fel az egységes paradigma.

Ezek iránt a kérdések iránt mélyebben érdeklődők a már említett nyelvtörténeti munkák mellett a Magyar nyelv történeti nyelvtana köteteihez (Benkő 1991, 1992, 1995), illetve az ott említett további irodalomhoz fordulhatnak.

KÉRDÉSEK A FEJEZETHEZ

1. Mit nevezünk agglutinálódásnak? Hozzon rá példát a magyar nyelv történetéből!
2. Mivel magyarázható az ómagyar nyelvemlékekben nem illeszkedő toldalékok viselkedése?
3. Milyen esetekben találunk *-s* felszólító módjelet igéinkben?
4. Milyen toldalékcsoportokat különíthetünk el a keletkezésük kora alapján?
5. Tud példát említeni napjainkban zajló vagy már lezajlott, de egészen új lexikalizálódásra?

5. A SZÓKÉSZLET NAGYSÁGA ÉS EREDETE

Feladat

1. Eredet szerint melyik csoportba tartoznak a következő szavak: az ősi szókészlet elemei, belső keletkezésűek vagy jövevények? Mi alapján alkotta meg a csoportokat? A jövevényszók esetében melyik lehet az átadó nyelv? Válaszát ellenőrizze egy etimológiai szótár segítségével! Soroljon fel olyan elemeket, amelyek annyira újak, hogy etimológiai szótáraink biztosan nem tartalmazzák még őket!

ács, tej, bor, hipszter, boka, fül, asztal, fa, kar, ház, kő, kicsi, spojlerez

2. Mit gondol, mekkora az a szókészlet, amelyet a mindennapokban használunk? És hány szót kell ismernünk ahhoz, hogy elolvassunk egy könyvet?

3. Elevenítse fel a korábban tanultakat, vagy nézzen utána (vö. Balogh 2018: 50–54), hogy a belső keletkezésű szókészlet milyen módokon gyarapodhat!

A szókészlet nagysága

Egy átlagos beszélő aktív szókincse 3000–5000 szó, passzív szókincse ennek kb. a duplája. Petőfi verseiben közel 23.000 szót olvashatunk, a Jókai Mór által használt szókészletet 40.000–45.000 közöttire becsülik.

A magyar nyelv nagyszótárának eddig megjelent hét kötete 17.338 címszót tartalmaz, s a tervek szerint a teljes címszóállomány mintegy 110.000 szócikkből áll majd (az eddig megjelent kötetek anyaga online is kereshető: http://nagyszotar.nytud.hu/index.html).

Egy átlagos beszélő passzív szókincse elérheti a 10.000 szót, míg egy művelt ember igényes megnyilatkozásaiban mintegy 30.000–40.000 lexéma fordulhat elő.

A nyelvtanulás szempontjából a KER határozza meg az egyes nyelvi szintekhez tartozó szókincs körülbelüli méretét. Mivel sorozatunk

külön kötetet szán a mérés és értékelés témakörének (M. Pintér – Wéber 2019), itt csak két számot említünk: legalább 500 lexikai egységet kell ismernie egy nyelvtanulónak, hogy teljesíteni tudja az ún. belépő vagy minimumszintet; a B2-es, középszint eléréséhez szükséghez szókincs pedig 3500–3900 szó. Ez csak valamivel kisebb annál, mint amivel egy anyanyelvi beszélő 9 éves korára rendelkezik.

Jövevényszavak a nyelvtörténet szolgálatában

A szókészlet a nyelv legkönnyebben változó része, hiszen beszédünkben reflektálunk minden minket körülvevő dologra, eseményre. A társadalmi változások, technikai újítások, a környezetünkben bekövetkezett változások tükröződnek a nyelvben. Ha valami új megjelenik, meg kell nevezni. Leggyakrabban az történik, hogy egy új dologgal együtt a nevét is átvesszük. Ha az átvevő nyelv hangrendszeréhez, fonotaktikai szabályaihoz illeszkedik az új elem, alakja változtatás nélkül vagy minimális változtatással kerül be az átvevő nyelvbe. Ha nem, saját nyelvükre szabják, azaz kisebb-nagyobb módosításokkal fogadj be a nyelvközösség.

A beilleszkedés útja nagyon gyakran **hanghelyettesítés**en keresztül vezet**,** amikor is az átvevő nyelv beszélői a számukra ismeretlen hangot egy hozzá közel álló – az átvevő nyelv fonémakészletében meglévő –változattal helyettesítik. Ez történt például a nazális magánhangzót tartalmazó szláv jövevényszavaink esetében: *bolond, csombor, donga, dorong, galamb, gomba, goromba, göndör…*[28] (mint ahogy azt korábban bemutattuk).

Egy másik szabály érvényesül, amikor az átvett szó nem felel meg az átvevő nyelv hangsorépítő szabályainak (nem illeszkedik fonotaktikai rendszerébe). Ilyenkor az átvevő nyelv saját formájára alakítja a jövevényt. A **szókezdő mássalhangzó-kapcsolat** sokáig tiltott volt a magyarban. Nyelvünk ezt a jellemzőt az uráli alapnyelvtől kezdve hordozta, ez a szabály csak az ómagyar korban kezdett lazulni. Bár nem különösebben gyakoriak a CC kapcsolattal kezdődő szavaink, de ma már nem érezzük idegenszerűnek például a *probléma*, *stílus*, *szlovák*, *gratulál* alakokat. Amíg érvényben volt a tiltó szabály, nyelvünk többféle utat is talált az ennek meg nem felelő alakok kiküszöbölésére, azaz a

[28] Tekintettel arra, hogy a következőkben előforduló csoportok jellemzően nagy elemszámúak, példáink nem kimerítő jellegűek.

mássalhangzó-torlódást valamilyen módon megszüntette. Ezt bizonyítják azok a jövevényszavaink, amelyek alakjában jelentős változás történt annak érdekében, hogy az új szót ne érezzék idegennek a használói. A kedvezőtlen hangkapcsolat feloldására betoldhattak egy magánhangzót, ún. előtéthangot a szó elejére, mint ahogy az a latin *schola* > magy. *iskola* esetében történt. Másik módja a fonotaktikai sértés megszüntetésének, amikor bontóhanggal oldották fel a rosszulformált hangkapcsolatot, így keletkezett *ganéj* szavunk mai formája.

szláv **gneį̯-* 'rothad, poshad, mállik' >

óegyházi szláv *gnojь* 'trágya; genny', *gnoji* többes szám 'kelés(ek); rothadás'; vö.
szerb-horvát *gnoj*: 'genny; trágya';
szlovák. *hnoj*: 'trágya', népnyelvi 'trágyadomb; genny';
orosz *гной*: 'genny', népnyelvi 'trágya'; stb.

> magyar *ganéj, ganaj, gané* 'trágya; tárgydomb'
(Pusztai 2003: 435)

A szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok feloldásának harmadik módja, amikor a hangkapcsolat egyik eleme törlődik. Ez történt cérna szavunk esetében:

német (középfelnémet, felsőnémet) *zwirne zwirn*;
(középnémet régies) *zwerne zwern*(*vaden*);
(magyarországi, korai újfelnémet) *zwirn*;
német *Zwirn* 'két szálból sodort fonal'

> magyar *cérna*

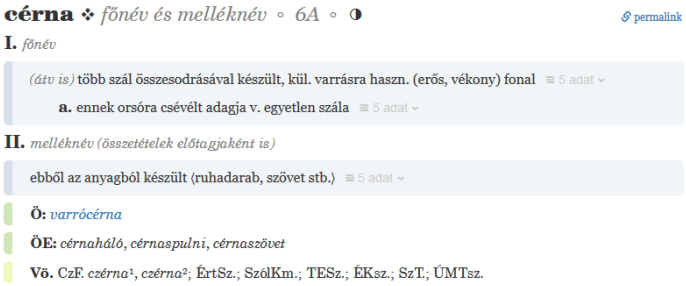

A magyar nyelv nagyszótárának cérna címszava az online felületen

Jövevényszavaink tehát azt bizonyítják, hogy a szó eleji mássalhangzó-kapcsolat sokáig tiltott volt. De ismerünk egy korai kivételt is. A Halotti Beszédet követő Könyörgés második szava *bratym*, a mai *barát* toldalékolt formája. Két magyarázatot is adhatunk a szokatlan szókezdetre. Az egyik, hogy már ebben az időben megindult a szabály fellazulása, és nyelvemlékünk éppen ezt az úttörő alakot őrizte meg. A másik – és valószínűbb – lehetőség, hogy a frissen átvett szó még nem idomult a magyar rendszerhez, még őrizte az átadó nyelvből hozott formáját. Emellett szól az a tény is, hogy az ómagyar korpuszban ez az egyetlen mássalhangzó-torlódással kezdődő előfordulása a szónak, míg a barát 362-szer fordul elő az anyagban. A beszélt nyelvhez közelebb álló Történeti Magánéleti Korpuszban a *barát* tő 53-szor, míg toldalékolt alakjai 255-ször fordulnak elő. 29 találatot kapunk, ha a *bra-* kezdetű szavakat listáztatjuk, és ezek mindegyike földrajzi név vagy abból képzett melléknév (pl. *brandenburgus, Brassó, Brazília*).

2019-06-26 12:17:09
Lekérdezés: [W FOCUS w_4 ~ '^4\(\(barát']
Találati szavak száma: 363 – Futási idő: 51s

[1] HB - 27 - 0/1413

Scerelmeſ	**bratým**		uimagg(om)uc	ez	ſcegin	ember	lilki ert	
szerelmes	**barátaim**	,	imádjunk	ez	szegény	ember	lelkéért	,
			ADD					

[2] ME - 114v/34 - 0/2674

Barät	.
barát	.

[3] BodK - 2v - 1/1159

Valaki	akarand	lennÿ	ez	velagnak	**bar-@@att'a**	.
valaki	akarand	lenni	ez	világnak	**barátja**	,
(aki)						
DIFFANA						

[4] BodK - 3v - 1/1574

Mert	meltan	ez	velag	hasonlattatik	,	az	ćalard	**barathoz**	,
mert	méltán	ez	világ	hasonlattatik		az	csalárd	**baráthoz**	,

[5] BodK - 3v - 1/1584

ki	o	**baratt'anak**	,	zemebe	zepen	zol	.
ki	ő	**barátjának**		szemébe	szépen	szól	,
(aki)							
DIFFANA							

[6] BodK - 3v - 1/1855

az	o	**baratsag-@@at**	,	nem	akarom	lennÿe	,	en	tarsim	kozzol	valot	:-
az	ő	**barátságát**		nem	akarom	lennie		én	társaim	közül	valót	.

[7] BodK - 11r - 1/6517

es	minden	fiaktul	es	**baratoktul**	meg foztatik	,
és	minden	fiaktól	és	**barátoktól**	megfosztatik	.

[8] BodK - 12v - 1/7433

en	zereto	**baratom**	,
én	szerető	**barátom**	,

Az ómagyar korpusz (MGTSz) találati listájának eleje.
Keresett normalizált alak eleje: barát

A szókészlet nemcsak azáltal változik, hogy új elemek kerülnek nyelvünkbe. Egy-egy szót egyszer csak ritkábban kezdünk használni, majd használata egyre gyérül, végül a szó teljesen eltűnik a mindennapokból. A jelenség természetéből fakadóan ezeket az eseteket a legnehezebb számon tartani. Az írásbeliség megjelenésével egyre nagyobb a valószínűsége annak, hogy nyomára bukkanunk ezeknek az elfeledett szavaknak. S bár a kiveszett elemekről van adatunk, de pontos jelentésüket, a

használatukra vonatkozó szabályokat nem tudjuk leírni: *heon*, *isa*[29], *feze*. Ezeket a szavakat a Halotti Beszédben olvashatjuk, jelentésükre csak a szövegösszefüggésből következtetünk, hiszen korai nyelvemlékeink véletlenszerűen fennmaradt egyedi példányok, a tényleges nyelvhasználatnak csak egy piciny darabját tükrözik. Ahogy időben közeledünk a mához, egyre több nyelvemlék áll rendelkezésünkre. Segítségükkel egy szó, nyelvtani elem vagy éppen kifejezés, szólás eredetét és használatának jellemzőit egyre pontosabban tudjuk leírni.

Egy-egy szó történetével az **etimológia** foglalkozik. Ha kíváncsiak vagyunk, hogy egy magyar szó milyen eredetű – az ősi, alapnyelvi rétegbe tartozik-e vagy átvétel – az etimológiai szótárakhoz fordulhatunk. A magyar szókészlet eredetéről hagyományos papírszótárakból és online felületeken is tájékozódhatunk (l. a **Honnan tudunk a nyelvi változásról? A nyelvtörténet forrásai** korábbi fejezetet).

A **jövevény**elemek vizsgálata által művelődéstörténeti ismereteket szerezhetünk eleink életéről, életmódjáról, de a nyelvünkbe került szavak gyakran fontos hang- vagy morfématörténeti adalékokat is szolgáltatnak egy-egy jelenség vizsgálatához – máskor egy lezajlott változás idejét tudjuk a jövevényszavak segítségével meghatározni.

Ahhoz, hogy a szókölcsönzés létrejöjjön, szükséges az átadó és átvevő nyelvnek, illetve beszélőiknek kapcsolatba kerülniük. Ez régebben tényleges fizikai kapcsolatot jelentett, de ma már az internetnek köszönhetően kitágultak a határok, földrajzi helyünktől függetlenül is – akár a szobánkban ülve – érhetnek minket idegen nyelvi hatások. Ezzel a ténnyel is magyarázható például az angol nyelvi eredetű elemek nagy arányú terjedése a világ számos nyelvében, így a magyarban is.

A nyelvföldrajzi adatokból láthatjuk, hogy a magyar nyelvterület szélén több olyan elemet használnak, melyet valamely szomszédos nyelvből vettek át. Ezek némelyikén érezni az idegen hatást (mint például a Kárpátalján használt *gruscsik* 'rakodómunkás', mások hangalakjuk révén könnyebben illeszkednek a magyar nyelv rendszerébe – ilyen például a *zsuvi* 'rágógumi'. A határon túli magyar nyelvváltozatok szókészletét a Termini magyar–magyar szótár adatbázisában gyűjtötték és gyűjtik össze.

[29] Az *isa* szó jelentéséhez lásd É.Kiss 2016 és Honti 2016.

Termini magyar–magyar szótár: zsuvi

Nyelvünk szókészletét természetesen nem csak jövevényszavak alkotják.

A következőkben a magyar szókincs rétegződéséről adunk rövid áttekintést. Az ősi réteg mellett bemutatjuk a jövevényszavak jelentősebb rétegeit, és szó lesz a gyarapodás szempontjából lényeges időszakról, a nyelvújításról is.

A magyar szókészlet rétegei

Az alapszókincs – a szókészletnek az a rétege, mely ősi elemeket tartalmaz. Ezek közé tartozhatnak igen korai átvételek is. Az alapszókészlet tartalmazza a következő jelentéscsoportokat: testrészek nevei; alapvető cselekvések; a környezetre, természeti jelenségekre vonatkozó elemek;

rokonságnevek; névmások; idő- és térbeli viszonyítás kifejezésére szolgáló szavak; számnevek. Ezek a csoportok univerzálisak, azaz a világ bármelyik nyelvében megtalálhatók. Az már a beszélőközösség egyéb jellemzőitől függ, hogy az egyes fent említett fenti csoportok milyen és hány elemet tartalmaznak.

Összehasonlító módszerrel, a rokon nyelvek segítségével határozhatjuk meg az ősi, – a magyar esetében az uráli, finnugor vagy ugor – **alapnyelvi eredetű szókészlet**et. Az URALONET 703[30] szócikke tartalmaz magyar tagot is, azaz az ősi szókészletnek ezek az elemei hozhatók kapcsolatba magyar szavakkal. Néhány példa az egyes fogalomkörökhöz[31] tartozó magyar szavak közül:

testrészek: *nyelv, fej, kéz, mell, szem, máj, agy, fül, fog*
cselekvések: *lő, fon, eszik, iszik, les, tud, szül, él, ad*
környezet, természet: *fa, sün, hal, egér, ősz, lúd, kő, felhő, eb, ló,*
rokonság: *apa, anya, fiú, nő, meny, férfi, öcs, vő*
számnevek: *kettő, három, négy, öt, hat, hét*
névmások: *én, te, ő, mi, ki? milyen? mikor? hány? hol? hova?*
az életmódra utaló szavak: *nyíl, háló, ház, fazék, kés, nyereg, kantár, gyeplő, tegez*

Ha megnézzük a fenti felsorolást, láthatjuk, hogy a *ló, nyereg, kantár, gyeplő* szavak mind a lótartáshoz kapcsolódnak. Ha tudjuk azt is, hogy ezek mindegyike ugor kori, azt a következtetést vonhatjuk le elődeink életmódjáról, hogy a lótartásnak jelentős szerepe lehetett. Optimális esetben a társtudományok is – ebben az esetben a régészet –alátámasztják a szókészlettörténet megállapításait.

A jövevényszavak vizsgálata a fentiekhez hasonlóan művelődéstörténeti adalékot is szolgáltathat a nyelv történetéhez és beszélői történelméhez. Az időben előre haladva a magyar szókészletnek a következő rétegeit tudjuk elkülöníteni.

Legkorábbi átvételeink **iráni** nyelvekből származnak. Beszélőikkel kereskedelmi kapcsolatban álltak elődeink, erről tanúskodnak csekély számú, de jelentésüket tekintve fontos jövevényszavaink: *ezer, tej, tíz, vám, vár, vásár, asszony, híd*.

[30] Ez a szám a biztos és bizonytalan etimológiákat egyaránt tartalmazza.

[31] Az Uralonet oldalán fogalomkörök szerint is kereshetünk (erről részletesebb útmutatás a **Honnan tudunk a nyelvi változásról? A nyelvtörténet forrásai** fejezet függelékében olvasható)

Török nyelven beszélő népekkel többször is tartós kapcsolatba kerültünk történelmünk során, s ezeknek az időszakoknak mindegyike lenyomatot hagyott nyelvünkben is. Legszélesebb a honfoglalás előtti, ótörök jövevényszavak rétege, számuk több százra tehető (300–500): *ács, búza, bor, disznó, betű, boka, kicsi, bátor, szám, tanú*. Az Árpád-korban a magyar nyelvterületre beköltöző népektől (besenyők, kunok) is kölcsönöztünk elemeket: *csősz, dara, komondor, kuvasz*. A török hódoltság idején oszmán-török jövevényszavak honosodtak meg nyelvünkben: *turbán, pite, zseb, pamut, papucs, szultán, bográcsdohány, iszlám, joghurt*. A magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavairól monográfia is készült (Róna-Tas – Berta – Károly 2011).

A korábbi fejezetekben gyakran említett **szláv** nyelvekkel már a vándorlások során kapcsolatba kerültünk, bár jelentősebb mértékű hatást a honfoglalás utáni mintegy kétszáz évben gyakoroltak a magyarra. A folyamat a mai napig tart, különösen azokban határon túli magyar nyelvváltozatokban, ahol az államnyelv valamelyik szláv nyelv. Ezekben az esetekben pontosan meg tudjuk határozni az átadó nyelvet, míg a korábbi átvételeknél sokszor csak a szláv eredet állapítható meg, az átadó nyelv nem.

A mintegy félezer elemet tartalmazó szláv jövevényszórétegből néhány: *bolond, munka, giliszta, galamb, gomba, mészáros, péntek, szerda, kacsa, harisnya, tajga, palota, zarándok, megye, csizma, kamat, zsizsik* és a *paprika*. Ez utóbbi szavunk horvát vagy szerb eredetű, de mivel a fűszer a magyar konyha igen jellegzetes alkotóeleme, vándorútra már a magyarból indult, Európa és a világ számos nyelvébe eljutott, ahol magyar eredetűként tartják nyilván.

A **német** és a magyar nyelv kapcsolata a 10. századig vezethető vissza, eleinte az államalapítás és a kereszténység felvételéhez kötődő szavakat vettünk át: *cél, fánk, gróf, gyémánt, herceg, kályha, láda, puttony*. A német hatás azóta is folyamatos. Az utóbbi évszázadokban hol erősebben, hol kevésbé intenzíven folytatódott a német elemek bekerülése a magyarba: *cukor, drót, karalábé, lakáj, rajzol, sál, smucig, trón, vircsaft*. Napjainkra ez a tendencia gyengül, elsősorban az angol eredetű újítások térhódításának köszönhetően.

A magyar–**latin** viszonylatban az előzőekhez képest kissé eltérő kapcsolatot kell elképzelni átadó és átvevő nyelv között, ugyanis ebben az esetben nem két, anyanyelvét a hétköznapi kommunikációban használó

népcsoport közötti hatás érvényesült, hanem elsősorban a hivatalos regiszternek és az írásbeliségnek volt jelentős szerepe. Például a *kollégium, kréta, diktál* szavaink is erről tanúskodnak, de mindennapi szókincsünk is gazdagodott néhány elemmel, pl. *bazsalikom, elemózsia.*

Francia szavak eleinte kis számban, az uralkodó réteg és a szerzetesrendek révén kerültek nyelvünkbe, mint a *címer* vagy a tárgy. Jelentősebb francia hatás a 19. századtól érte a magyart, ekkor bővült szókincsünk például a következő elemekkel: *garzon, amatőr, blúz, bohém, omlett, poén, püré, rúzs, terasz, zsúr.*

Az **olasz**ból nyelvünkbe került elemek száma száz körüli, s ahogy azt a hangtörténeti fejezetben láttuk, egy részük hozzájárult a magyar fonémakészlet átalakulásához is: *rizs, maskara, mazsola, istálló, korzó, antenna, ária, csemballó, fék, pipa, rakéta, spagetti, vendég, narancs.*

A **román**ból ugyan csak viszonylag kevés szavunk származik, de a kölcsönzés már a középkor óta folyamatos, a romániai magyar nyelvváltozatokat mind a mai napig erősebb hatás éri. A korai átvételek közé tartozik a *cimbora* – míg a *kokojsza*, *lestyán*, *palacsinta, tokány* az újabb réteghez sorolható. A legfrissebbek átvételeket a Termini magyar-magyar szótárból gyűjthetjük ki.

Angol jövevényszavak a 19. századtól jelennek meg jelentősebb számban nyelvünkben: *buldog, csencsel, dressz, dzsem, futball, hobbi, lift, meccs, pingpong, sort, szervál*. Az angol nyelv hatása napjainkban erőteljes, nagyrészt az interneten elérhető információk, kommunikációs lehetőségek miatt.

Külön csoportba soroljuk jövevényszavainknak azokat az elemeit, amelyek átadó nyelvét pontosan nem tudjuk meghatározni,. A „bizonytalanságnak" az az oka, hogy ezeket a szavakat több nyelvből is ismerhetjük, s nincs olyan kritérium, mely alapján pontosan meg tudnánk határozni egyetlen átadó nyelvet. A magyarba kerülés időpontja szerint megkülönböztetünk egy régebbi réteget, ezeket **vándorszó**nak hívjuk: *csárda, csokoládé, forint, kömény, papagáj, puska, spongya, szablya, szirup, szoba, tulipán, zubbony, zsold*). A 18. század második felétől kezdődően befogadott szavaink a **nemzetközi szavak**: *algebra, autó, bifsztek, bikini, csekk, dominó, láma, mamut, maximum, optimista, panzió, pilóta, sofőr, sport, tenisz, trolibusz, véna, videó, zóna, zselé, zsiráf.*

A magyar nemcsak befogadott új szavakat, hanem átadó nyelv is lehet: *gulyás, kocsi, paprika* szavunk több nyelvbe is átkerült, például az

angolba, franciába, lengyelbe vagy a spanyolba (Erdődi 1974, Kiss 1975, 1976, Kiss – Schlachter 1974, Oszkó 1997).

Sajátos csoport a **tükörfordítás**oké, melyek a jövevényszavak és a belső keletkezésű szavak között átmeneti kategóriát alkotnak. Ezekben az esetekben nem szót veszünk át egy másik nyelvből, hanem csak a szó megalkotásának szemléletét, az összetétel tagjai magyar elemek. Ezek a tagok lehetnek szóösszetételt alkotó szavak, de tő- és toldalékmorfémák is. Tükörfordítással keletkezett a németből eredeztethető *álláspont, anyanyelv, esernyő, fénykép, gyöngytyúk* szavunk; a latinra visszavezethető a *mássalhangzó, miatyánk, dobhártya, anyag*; szláv hatás mutatható ki a *nagypéntek* összetételben. Ha nem tudjuk pontosan megmondani, melyik nyelv szolgált mintául, mert több nyelvben is találunk megfelelőket, nemzetközinek nevezzük a forrást: *felszarvaz, görögtűz, barátkeselyű.*

Érdekes a *felsál* szavunk (a német *oberschal* megfelelője), mert itt csak a szerkezet egyik elemét helyettesítettük magyar szóval, az utótag megtartotta a némettel megegyező alakot. Az ilyen alakulatokat részfordításnak nevezzük, az angolból átvett *adatbázis* is ebbe a kategóriába tartozik (vö. angol *database*).

Tükörfordítás forrása lehet a magyar átadó nyelvként is, például a *bikavér* az alapja a szlovák *byčia krv* és a német *Stierblut* szavaknak, mindkettő jelentése 'egy fajta (magyar) vörösbor'.

Szókészletünknek mintegy 5–10 %-át olyan szavak alkotják, amelyek eredetét nem tudjuk pontosan meghatározni, vagy nincs elegendő bizonyítékunk a származtatáshoz. Ezek az ún. **ismeretlen eredetű** szavaink, pl: *gond, gödör, gőz, gyáva, gyenge, has, hír, idegen, öböl, ördög, özvegy, poggyász, szegény, test, üzen, hisz.*

A nyelvújítás

A magyar nyelv történetének volt egy szakasza (a 18. század vége és a 19. eleje), amikor rövid idő alatt sok új elemmel bővült a szókészletünk. Mindez a nyelvújításnak nevezett tudatos mozgalomnak köszönhető. A nyelvújítókat az a cél vezérelte, hogy kiküszöböljék a temérdek idegen szót, hogy anyanyelvükön árnyaltan is ki tudják fejezni magukat, legyen a téma akár művészet vagy bármelyik tudományterület. Az új szavak az irodalmi alkotásokban is megjelentek, egy részüket ma is gyakran használjuk.

Az új szavak egyrészt ma is érvényes szabályok szerint keletkeztek, másrészt a szógyártók fantáziájának szüleményei voltak. A következőkben nem ismertetjük az egyes szóalkotásmódokat, hiszen sorozatunk egy előző kötetében már megismerkedhettünk ezekkel (vö. Balogh 2018: 50–54), hanem nevük mellett felsorolunk néhány sikeres újítást, és bemutatunk azok közül is párat, amelyek nem állták ki az idő próbáját.

	☺	☹
szóképzés		
-szt	*mulaszt* *törleszt*	*társzt* *jegeszt*
-g , -log, -leg -ng	*verseng* *andalog* *érzeleg* *forrong*	*hivalg* *gyűlöng*
-ít	*alakít* *lendít* *nyilvánít*	*szinít* *tájékít* *öszvelít*
-ár, -ér, -or	*bankár* *tüzér* *modor*	*országlár* *zenér* *lobor*
-ány, -ény -mány, -mény -vány, -vény	*vágány* *erény* *cselekmény* *koholmány* *ásvány* *rejtvény*	*csatány* *ébrény* *emésztmény* *rakodmány* *kinálvány* *szegvény*
-alom, -elem	*bizalom* *türelem*	*szolgalom* *érelem*
-ékony, -ékeny	*folyékony* *békülékeny*	*osztékony* *kétkedékeny*
-nok, -nök	*zsarnok* *elnök*	*határnok* *pénzcsűrnök*
-tyú, -tyű	*forgattyú* *billentyű*	*lábtyú* *szellentyű*

szóösszetétel	*hőmérő* *helyesírás*	*írmódor* *tengélet*
elvonás	*emlék (< emlékezik)* *gyár (< gyárt)* *nyugat (< napnyugat)*	*pöf* *körny* *ragasz*
elavult szavak felelevenítése az eredeti jelentésben új jelentéssel	*év* *hon* *iker* *őr* *agy* (régi 'koponya') *másol* (régi 'változtat, megmásít') *segéd* (régi 'segítség')	
Szórövidülés	*bizalom*	*gerjelem*
nyelvjárási szavak köznyelvbe emelése	*csapat* *csuk* *hulla* *hűs* *kagyló* *sápad*	*ragasz*
új jelentéssel	*ázalék* 'leveses főzelék' *bútor* 'cók-mók, batyu' *ipar* 'serény, iparkodó' *páholy* 'szénatartó rekesz'	
idegen szavak magyarosítása	*bálna* (< latin *balaena*) *pillér* (< francia *pilier*) *rím* *Lipcse*	*purgoma* (< latin *epigramma*) *Istókhalma* 'Stockholm' *Kappanhágó* 'Koppenhága'
Tulajdonnevek köznevesülése	*előd* *örs*	
Szóösszerántás	*könnyelmű* (< könnyű elméjű)	*ébrény* (< ébredő lény)

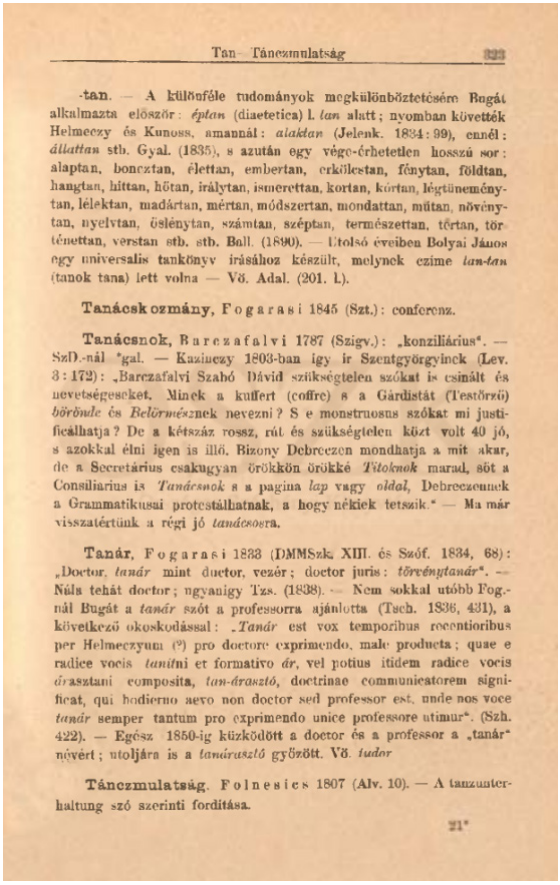

Tán—Táneznulatság 323

-tan. — A különféle tudományok megkülönböztetésére Bugát alkalmazta először: *éptan* (diaetetica) l. *tan* alatt; nyomban követték Helmeczy és Kunoss, amannál: *alaktan* (Jelenk. 1834: 99), ennél: *állattan* stb. Gyal. (1835), s azután egy vége-érhetetlen hosszú sor: alaptan, boncztan, élettan, embertan, erkölcstan, fénytan, földtan, hangtan, hittan, hőtan, irálytan, ismerettan, kortan, kórtan, légtüneménytan, lélektan, madártan, mértan, módszertan, mondattan, műtan, növénytan, nyelvtan, ösléntyan, számtan, széptan, természettan, törtan, történettan, verstan stb. stb. Ball. (1890). — Utolsó éveiben Bolyai János egy universalis tankönyv irásához készült, melynek czime *tan-tan* (tanok tana) lett volna — Vö. Adal. (201. l.).

Tanácskozmány, Fogarasi 1845 (Szt.): conferenz.

Tanácsnok, Barczafalvi 1787 (Szigv.): „konziliárius". — SzD.-nál *gal. — Kazinczy 1803-ban így ir Szentgyörgyinek (Lev. 3: 172): „Barczafalvi Szabó Dávid szükségtelen szókat is csinált és nevetségesket. Minek a kuffert (coffre) s a Gárdistát (Testőrző) *börönde* és *Belörmésznek* nevezni? S e monstruosus szókat mi justificálhatja? De a kétszáz rossz, rút és szükségtelen közt volt 40 jó, s azokkal élni igen is illő. Bizony Debreczen mondhatja a mit akar, de a Secretárius csakugyan örökkön örökké *Titoknok* marad, sőt a Consiliarius is *Tanácsnok* s a pagina *lap* vagy *oldal*, Debreczennek a Grammatikusai protestálhatnak, a hogy nékiek tetszik." — Ma már visszatértünk a régi jó *tanácsos*ra.

Tanár, Fogarasi 1833 (DMMSzk. XIII. és Szóf. 1834, 68): „Doctor. *tanár* mint doctor, vezér; doctor juris: *törvénytanár*". — Núls tehát doctor; ugyanigy Tzs. (1838). — Nem sokkal utóbb Fog.-nál Bugát a *tanár* szót a professorra ajánlotta (Tsch. 1836, 431), a következő okoskodással: „*Tanár* est vox temporibus recentioribus per Helmeczyum (?) pro doctore exprimendo, male producta; quae e radice vocis *tanítni* et formativo *ár*, vel potius itidem radice vocis *árasztani* composita, *tan-árasztó*, doctrinae communicatorem significat, qui hodierno aevo non doctor sed professor est, unde nos voce *tanár* semper tantum pro exprimendo unice professore utimur". (Szh. 422). — Egész 1850-ig küzködött a doctor és a professor a „tanár" névért; utoljára is a *tanárasztó* győzött. Vö. *tudor*

Táneznulatság. Folnesics 1807 (Alv. 10). — A tanzunterhaltung szó szerinti fordítása.

21*

Szily Kálmán nyelvújítási szótárának 21. oldala

Elvonásszerű eljárás eredménye az *ön* magázó névmás, amely Széchenyi István alkotása. A *maga* névmás ugyan ekkor már hosszú idő óta élt ebben a szerepben, de mint láttuk (...), durvának, legalábbis udvariatlannak számított. Szükség volt tehát egy semleges hangulatú, rövid magázó névmásra, hogy a hosszas címzéseket – Nagyságod, Tekintetes úr stb. – el lehessen kerülni. Széchenyi úgy vélte, hogy a *magá*-nak rokonértelmű párja az *ön*, hiszen a *magaszeretet*, *magahitt*, *magadicsérés* ugyanaz, mint az

> *önszeretet*, *önhitt*, *öndicséret* stb. (megjegyzendő, hogy ez utóbbiak már nyelvújítási összetételek). Ezért a kellemetlen hangulatú *maga* helyett a semleges *ön* igen jól használható önállóan, mint magázó névmás is. Széchenyi használta is és nyomán mások is.
>
> (Bárczi 1975: 306–307)

Miért jó ezt tudni?

A szókészlet nemcsak leggyorsabban változó, hanem „legizgalmasabb" része is nyelvünknek. A nyelvészet iránt kevésbé elhivatottak számára is érdekes lehet egy-egy szó eredete. Bizonyára könnyebben megmarad a diákok emlékezetében egy szó, ha megtudják, hogy honnan (esetleg az anyanyelvükből) származik, s kötni tudják valamihez. Az interneten elérhető források segítségével az érdeklődők saját igényüknek megfelelően tájékozódhatnak.

KÉRDÉSEK A FEJEZETHEZ

1. Milyen fogalomkörökbe sorolhatók az alapszókészlet elemei? Hozzon néhány példát!
2. Milyen jövevényszó-rétegeket tudunk elkülöníteni a magyar nyelv szókészletében?
3. Mi a különbség a vándorszó és a nemzetközi szó között?
4. Hogy oldotta fel jövevényszavaiban a magyar nyelv a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatot?
5. Hozzon példát a néhány nyelvújítási szóalkotásmódra!
6. Ha újabb szláv jövevényelemek gyűjtése lenne a feladat, milyen forrást használna?

6. EGY KIS HELYESÍRÁSTÖRTÉNET

A helyesírás társadalmi konvención alapul. Mint ilyen, nem része ugyan a nyelvi rendszernek, de az írásbeli kommunikációhoz, a magyarul tanulóknak is elengedhetetlen ismerniük a magyar helyesírás szabályait. A magyar mint idegen nyelv oktatása szempontjából a helyesírás kérdését már érintette a sorozat egy korábbi kötete (Gyöngyösi – Kampó – M. Pintér 2018), most egy rövid áttekintés következik a helyesírás kialakulásáról.

A magyar írás betűíró, latinbetűs és hangjelölő; mellékjeles és mellékbetűs elemeket egyaránt tartalmaz.

A honfoglalás előtt a türk népektől átvett rovásírás szolgált a fennmaradt emlékek tanúsága szerint a legfontosabb adatok feljegyzésére (események, nevek). A *sok van a rovásán*, *felró valakinek valamit* kifejezéseink őrzik ennek emlékét. Használata Székelyföldön tovább élt, ezért is nevezik sokszor székely-magyar rovásírásnak.

Honfoglaló őseink nem rendelkeztek jelentősebb írásbeliséggel: az ezen a téren előrehaladottabb népekkel/társadalmakkal találkozva, tőlük vették át az írás gyakorlatát és tudományát is. A honfoglalás környékén két írásrendszerrel került kapcsolatba a magyarság: a görög- és a latinbetűssel. Szórványemlékek maradtak fenn mind a két nyelven lejegyzett szövegekben. A görög betűkkel lejegyzett emlékek száma elenyésző a latinhoz képest, de mindkettőben közös, hogy egyik sem volt tökéletesen alkalmas a magyar hangzó beszéd pontos lejegyzésére.

A vezető réteg a két versengő egyház közül a nyugatihoz való csatlakozás mellett döntött, ez eldöntötte az írásrendszerek közötti választás kérdését is. Az egyházhoz és az államigazgatáshoz kapcsolódó tevékenységek nyelve a latin volt. Elsősorban ezeken a területeken volt szerepe az írásbeliségnek. Az ekkor készült okleveleket, krónikákat, legendákat latinul írták. A szóbeli közeg viszont magyar volt, ezért is jelennek meg kezdetben szórványosan, majd egyre nagyobb mértékben a magyar nyelvű adatok is az írásokban (l. a kötet nyelvemlékeket bemutató részét).

Korai nyelvemlékeinket tanulmányozva szembeötlő, hogy a hangzó beszéd rögzítésére semmilyen szabályozás nem létezett, egy-egy betű többféle hangot jelölhetett, és egy hangnak is több írásos jele volt.

Ennek oka az volt, hogy a latin ábécé betűi nem fedtek le minden beszédhangot. A latinnal megegyező beszédhangokkal nem volt probléma, a *d, t, m* vagy *f* betűk és hangértékének meghatározásában nincs vita, de néhány mással- és magánhangzónk jelölése nem problémamentes. Az *o, a, ö, ü* hangok rögzítése fejfájást okozhatott a lejegyzőnek és ma is meggondolkodtatja az olvasót. Különösen azoknak a hangoknak a lejegyzése okozott gondot, amelyek nem voltak meg a latinban, pl. *ty, zs, ü, ö…*

Mai hangjelölésünk két forrásra vezethető vissza: a kancelláriai helyesírást a királyi kancelláriában és a hiteles helyeken használták. E helyesírás jellemzője a mellékbetűs elemek használata volt, azaz a latintól eltérő hangokat betűkapcsolatokkal jelölték. Ezt a hagyományt őrizzük ma egyes mássalhangzóink írásmódjában: *cs, dzs, ly, zs…*

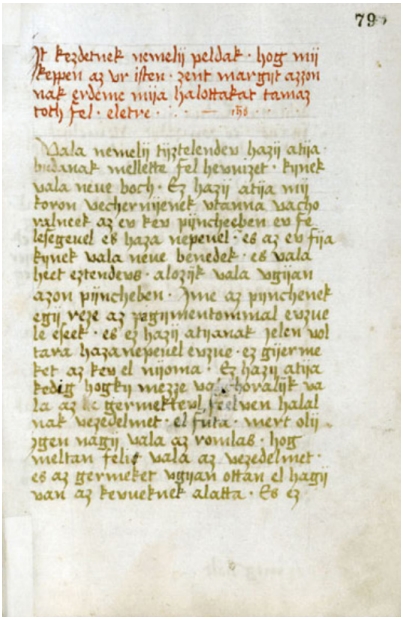

A Ráskay Lea másolta Margit Legenda 79r lapja

Az egyházi reformtörekvésekkel nemcsak Husz János tanai terjedtek, hanem az általa használt írásrendszer is. A nemzeti nyelvekre – így a magyarra – lefordított Biblia mellékjeles írással készült, amelyben az alapbetű köré kitett mellékjelek segítségével jegyzik az eltérő változatokat: az

ny jele az *ń* volt, a *ty*-é a *ť*. Mai szemmel legszokatlanabbnak az ǫ, (az ún. „alulfarkas o") tűnik, mely az *ö, ő* hangok jelölésére szolgált. Mellékjeles megoldást ma magánhangzóink jelölésében találunk, pl. *ó, ö, ő.*
Mellékjeles írásrendszer következetes használatára az ún. huszita bibliában találunk példát, ez három kódexünket jelenti. A Bécsi-kódex az ószövetségi részt, az Apor-kódex zsoltárokat, a Müncheni kódex pedig az újszövetséget tartalmazza.

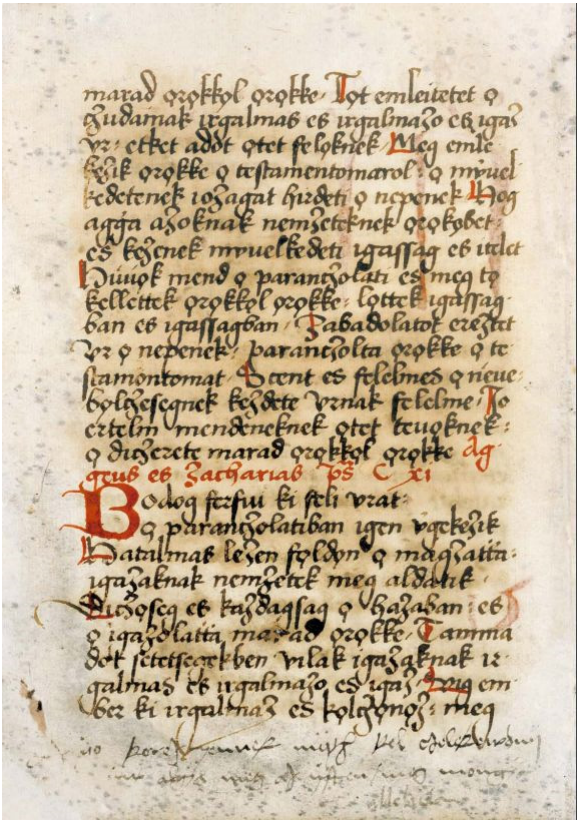

Az Apor-kódex egy lapja.
forrás: Wikimedia Commons

Feladat:

> Készítse el az Apor-kódex fényképmellékletben szereplő oldaláról a 19. sor betűhű átiratát! Mely elemek jellemzők a mellékjeles írásra? Talál az oldalon a kancelláriai helyesírás elveit követő elemeket is?

A helyesírás továbbra is szabályozatlan volt, misszilis levelekben, korai nyomtatványokban a hang és betű megfeleléseinek számos variációjával találkozhatunk. A helyzet csak a 19. század folyamán változott meg.

Magyar helyesírási szabályzat

Az 1825-ös pozsonyi országgyűlésen ajánlotta fel Széchényi István birtokainak egy évi jövedelmét egy Magyar Tudós Társaság megalapítására. Kezdeményezéséhez többen csatlakoztak, 1830-ra elhárult minden akadály, s létrejött a mai Magyar Tudományos Akadémia elődje, melynek legfőbb feladata a magyar nyelv ápolása volt. Ekkor kezdődött meg a magyar helyesírás szabályozása. A Révai Miklós javaslatait követő irányelveket Vörösmarty Mihály fogalmazta meg, mely „Magyar helyesírás és szóragasztás' főbb szabályai: a Magyar Tudós Társaság különös használatára" címmel jelent meg. A szabályozást azóta is akadémiai bizottság felügyeli, az utolsó, 12. kiadás 2015-ben látott napvilágot. Az előző kiadáshoz képest történt változások egybegyűjtve megtalálhatók a világhálón: www.oktatas.hu/pub_bin/dload/sajtoszoba/A_magyar_helyesiras_szabalyai_Valtozasok.pdf

Helyesírásunk négy alapelvet ötvöz: a **kiejtés szerinti**, a **szóelemző**, az **egyszerűsítő** és a **hagyomány szerinti** írását. Ez utóbbi miatt őrizzük még *ly* betűnket, melyet a köznyelvben ugyanúgy *j*-nek ejtünk, mint a *j* betűvel jelölt hangot.

A nyelvtechnológia a helyesírásban

A szövegszerkesztők helyesírás-ellenőrző funkcióját bizonyára sokan ismerik és használják. Ha egy-egy szó vagy kifejezés leírásában bizonytalanok vagyunk, a helyesírási szótárak mellett (A magyar helyesírás szabályai 12. kiadás) ma már online segédeszközt is találunk. A helyesírás.mta.hu oldalon kereshetünk a legújabb helyesírási szabályzat pontjai között,

de konkrét „kérdést” is intézhetünk a programhoz az ellenőrizendő szót a rendelkezésre álló mezőbe beírva. A rendszer természetesen nem képes minden hiba kijavítására, a válaszokat egy program generálja (így például értelmetlen szavakat is elválaszt, ha éppen azt kérjük), mely az érvényben lévő szabályzat automatikus alkalmazásával és a szótárában szereplő elemekkel való összevetéssel sok kérdést megválaszol.

A helyesírás.mta.hu oldal „Helyes-e így?” felülete

KÉRDÉSEK A FEJEZETHEZ

1. Milyen írásrendszert használunk a magyar nyelv lejegyzéséhez?
2. Milyen hagyományokra vezethető vissza mai helyesírásunk?
3. Mi helyesírásunk 4 alapelve?
4. Milyen eszközöket használhat helyesírási kérdések eldöntéséhez?

FÜGGELÉK

A 12. oldal feladatában szerpelő szavak köznyelvi jelentése:
sű, rér 'sógor'
trapper 'egy magyar fejlesztésű farmernadrág márkaneve'
dovidka 'hivatalos igazolás'
csömény 'darázs'
gruscsik 'rakodómunkás'

A 34. oldalon található feladat megoldása:

Időjárással kapcsolatos alapnyelvi eredetű szavaink keresése az URALONET keresőfelületén.

1. A kezdőoldalon válasszuk a Keresőfelület linket:

2. A „Keresés az alapalakok között” fülön legyen bejelölve az „alapnyelv” és „Minősítés” mezőben a „mind” érték (alapértelmezett).
A „Fogalomkör” legördülő menüből válasszuk az „1.4. Időjárás”-t.

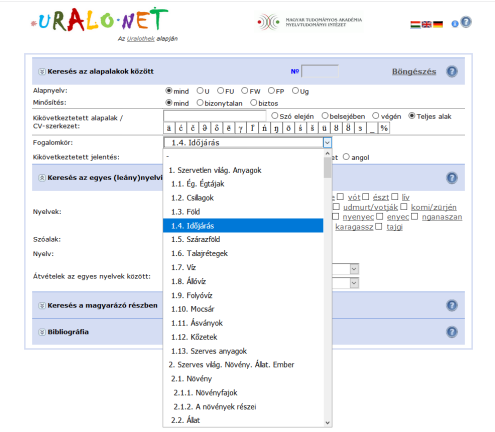

3. Nyissuk meg a „Keresés az egyes (leány)nyelvi adatok között fület, és jelöljük be a magyart, majd indítsuk el a keresést.

Ha eredményként 15 alapalakot kaptunk, jól teljesítettük a feladatot. Az egyes alapalakokra klikkelve megnézhetjük, hogy melyik magyar szó tartozik az adott etimológiához. Kellemes időtöltést!

A gyakorló nyelvtanárok sokszor kénytelenek gyűjtőmunkába fogni, hogy egy-egy nyelvtani jelenséget kellő számú példával tudjanak szemléltetni. Az alábbi listákkal ezt a munkát szeretnénk megkönnyíteni. A válogatás szempontja kettős volt: egyrészt a kötetben tárgyalt, a magyar nyelv történetében lezajlott változások voltak irányadóak, melyek nyomot hagytak ige- és névszótöveinkben (ezekre a fejezetekre vagy részekre visszautalunk a lábjegyzetekben). Másrészt a gyakoriságot tartottuk szem előtt, azaz a nagy elemszámú csoportokból a nyelvtanulás és a mindennapi nyelvhasználat során gyakran felbukkanó szavakat válogattunk.

Antiharmonikus tövek[32]

bír	*derék*	*híd*	*ín*
ír	*kín*	*nyílik*	*sík*
siklik	*sír*	*szid*	*szív*
cél	*héj*	*íj*	*visít*
iszik	*nyíl*	*nyit*	
síp	*sikít*	*szít*	

Alsó nyelvállású magánhangzóra végződő tövek[33]

á-ra végződő főnevek[34]:

bá	*lá*
burzsoá	*tá*
fá	

é-re végződő főnevek:

ábécé	*karalábé*
büfé	*kávé*
csalamádé	*lé*
csokoládé	*tévé*
izé	*vécé*

[32] Veláris j?

[33] A tővégi vokális lekopása és török jövevényszavaink meghonosodása, illetve a szóvégi magánhangzó rövidülése

[34] A tőtípus minden jelenlegi elemét tartalmazó lista.

Az *-a* és *-e* végű névszókat tömörítő szóosztály már több elemű, ide tartoznak a *-ka/-ke* és a *-cska/-cske* becéző képzőkkel ellátott szavak is.

e-re végződő

mellléknevek:

	görbe	*szőke*	
	hülye	*üde*	

főnevek:

béke	*ige*	*medence*	*pite*
csirke	*kefe*	*megye*	*teve*
este	*körte*	*mese*	*zene*
fülke	*lecke*	*pince*	*zsemle*

a-ra végződő

mellléknevek:

	barna	*ritka*	
	belga	*ronda*	
	durva	*sánta*	
	lusta	*sárga*	
	néma		

főnevek

anya	*kacsa*	*munka*	*szoba*
apa	*kályha*	*nátha*	*szóda*
baba	*kolléga*	*óra*	*szoknya*
boka	*konyha*	*pálinka*	*tábla*
csizma	*kuka*	*papa*	*tálca*
fa	*kukorica*	*paprika*	*tárca*
gomba	*labda*	*példa*	*túra*
haza	*liba*	*próba*	*unoka*
hiba	*málna*	*ruha*	*utca*
iroda	*mama*	*saláta*	*zebra*
iskola	*marha*	*sapka*	
járda	*minta*	*szálloda*	

Tőbelseji időtartamot váltakoztató névszótövek[35]

bél	*fenék*	*madár*	*tér*
bogár	*gyökér*	*nehéz*	*tűz*
darázs	*hét*	*név*	*úr*
dél	*híd*	*nyár*	*út*
derék	*jég*	*nyúl*	*víz*
ég	*kanál*	*pohár*	
egér	*kenyér*	*szamár*	
elég	*kevés*	*szél*	
ér	*kosár*	*szemét*	
ész	*közép*	*tehén*	
fazék	*kút*	*tél*	
fél	*levél*	*tenyér*	

Hangszínt és időtartamot váltakoztató tövek[36]

ajtó	*esztendő*	*mező*	*vő*
első	*idő*	*tető*	*zászló*
erdő	*külső*	*tüdő*	

v-s változatú névszótövek[37]

bő	*falu*	*ló*	*szú*
mű	*fű*	*nyű*	*tetű*
cső	*hó*	*odú*	*tó*
daru	*kő*	*szó*	*tő*

[35] *lúd*^{3} A tővégi vokális lekopása és pótló nyúlás

[36] A ***γ*** kiesése, a hiátus töltése *j*-vel.

[37] A ***β*** eltűnése következtében kialakult alakok. Különböző leíró nyelvtani kategóriákba tartoznak, melyket nem különítettünk el, viszont az összes *v*-tövű névszót és igét felsoroltuk, azaz itt nem voltunk tekintettel a gyakoriságra.

igetövek:

alkuszik	*fő*	*nő*	*tolakodik*
alszik	*gyanakodik*	*növekedik*	*törekedik*
cselekedik	*haragszik*	*nyugszik*	*vesz*
dicsekszik	*hisz*	*nyű*	*visz*
esküszik	*iszik*	*ró*	
eszik	*lesz*	*sző*	
fekszik	*lő*	*tesz*	

Az infinitívusz hosszabb (*-ani/-eni*) változatával járó igék[38]
(ebbe a csoportba tartozik minden *-ít* végű ige, valamint az *-nt, -ng, -szt* végű igetövek is)

ajánl	*gyárt*	*kérd*	*sért*
árt	*gyújt*	*kezd*	*sokall*
bocsát	*gyűjt*	*költ*	*tart*
drágáll	*hajt*	*küld*	*tilt*
ért	*hall*	*küzd*	*told*
ejt	*hord*	*leng*	*vall*
felejt	*hull*	*mond*	*vált*
forr	*hűt*	*műt*	*véd*
függ	*irt*	*old*	
fűt	*kell*	*örvend*	

[38] A χ' eltűnése.

IRODALOM

Abbafy Erzsébet (2003): Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest: 106–128.

A magyar helyesírás szabályai 12. kiadás (2015). Akadémiai Kiadó, Budapest. https://helyesiras.mta.hu/helyesiras/default/akh12

A. Molnár Ferenc (2002): Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése. *Magyar Nyelvőr* 126: 464–469. http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1264/126406.pdf

Ács, Judit – Pajkossy, Katalin – Kornai, András (2017): Digital vitality of Uralic languages Acta Linguistica Hungarica / Acta Linguistica Academica 64 : 327–345. https://akademiai.com/doi/pdf/10.1556/2062.2017.64.3.1

Balogh Judit (2018): *Leíró grammatikai ismeretek magyar mint idegen nyelv szakos hallgatók részére*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. http://www.kre.hu/ebook/images/balogh_judit_web.pdf

Bárczi Géza (1975): A *magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (1988): *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (1991, szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (1992, szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (1995, szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bollók Ádám (2017): A De administrando imperio és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. *Századok* 151/6. https://epa.oszk.hu/03300/03328/00027/pdf/EPA03328_szazadok_2017_06_1291-1332.pdf

Dömötör Adrienne (2006): *Régi magyar nyelvemlékek – a kezdetektől a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dömötör Adrienne (2007): Nyelvtörténeti kérdések és válaszok a magyar mint idegen nyelvtanításában. *THL2*: 5–15. http://real.mtak.hu/74806/

Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017): Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110. http://real.mtak.hu/74090/

Erdődi József (1974): Magyar szavak a német nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 98: 284–286.

É. Kiss Katalin (2016): *Isa*. NyR. http://nyelvor.c3.hu/period/1403/140304.pdf

É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila (2013): *Fejezetek a magyar nyelv történetéből. Egyetemi jegyzet*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. http://real.mtak.hu/8351/

EWUng. = Benkő Loránd (1993, 1995, főszerk.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Fancsaly Éva (2012): A magyar mint idegen nyelv tanítása és a nyelvtörténet. *Hungarológiai Évkönyv* 13: 22–28. https://epa.oszk.hu/02200/02287/00013/pdf/Hungarologiai_Evkonyv_13_022-028.pdf

Forgács Tamás (2018): Nyelvtörténeti ismeretek felhasználása a magyar mint idegen nyelv oktatásában. *Hungarológiai Évkönyv* 19: 45–54. https://epa.oszk.hu/02200/02287/00019/pdf/EPA02287_hungarologiai_evkonyv_2018_01_045-054.pdf

Gerstner Károly (2013) Hangtörténet. In: É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila (2013): *Fejezetek a magyar nyelv történetéből. Egyetemi jegyzet*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba: 18–46. http://real.mtak.hu/8351/

Gerstner Károly (2016) Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (2018, főszerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest: 103–128.

Hoffmann István (2010) *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. http://www.mek.oszk.hu/08700/08750/08750.pdf

Honti László (2016): A *Halotti beszéd isa szavának kutatástörténete és etimológiája.* MNy http://www.c3.hu/~magyarnyelv/16-3/HontiL_MNy_16-3.pdf

Kálmán László és Trón Viktor (2007): *Bevezetés a nyelvtudományba*. Tinta Könyvkiadó, Budapest

http://hunlang.lett.ubbcluj.ro/data/segedanyagok/Kalman%20L_%20%26%20Tron%20V_%20-%20Bevezetes%20a%20nyelvtudomanyba%2C%202_%2C%20bov_%20kiad_%20%28Tinta%202007%29.pdf

Kiss Jenő (1975): Magyar szavak a finnben és az észtben. *Magyar Nyelv* 71: 335–337.

Kiss Jenő (1976): Magyar szavak a svédben. *Magyar Nyelv* 72: 94–97.

Kiss Jenő (2017): A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez. *Magyar Nyelv* 113: 129–144.
http://real.mtak.hu/60135/

Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (2003, szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (2018, főszerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest.

Kiss Jenő – Schlachter, Wolfgang (1974): A német nyelv magyar jövevényszavai és a der, die das. *Magyar Nyelv* 70: 458–462.

Kiss Tamás (2005): A veláris į a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* XLIII: 5–26.
http://mnytud.arts.klte.hu/tkis/cikkek/velari.pdf

Kiss Tamás (2018a): A Halotti beszéd paleográfiája és betűhű átiratai. *Magyar Nyelvjárások* 56: 37–56.
http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/56/03kist.pdf

Kiss Tamás (2018b): Megjegyzések a Halotti beszéd u és v betűinek hangértékéről. *Magyar Nyelvjárások* 56: 57–74.
http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/56/04kist.pdf

Kiss Tamás (2019): *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, Debrecen.
http://mek.oszk.hu/19400/19497/

Kontra Miklós (2018, szerk.): *„Tudjuk a nyelvtant, mégsem tudunk semmit”: Olvasmányok nyelv, társadalom és kultúra összefüggéseiről.* Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
http://www.kre.hu/ebook/images/kontra_miklos_web.pdf

Kornai, András (2013): *Digital Language Death PLOS ONE* 8: 1-11. Paper: e77056
https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0077056

Lanstyák István – Benő Attila – Juhász Tihamér (2010): A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. *Regio* 21 (3): 37–58.
http://epa.oszk.hu/00000/00036/00079/pdf/Regio_2010_03_037-058.pdf

M. Pintér Tibor (2017): Számszerűsített kétnyelvűség. Adatbányászati technikák haszna a nyelvészetben. In: Misad Katalin (szerk.): *Kétnyelvűség térben és időben*. Szenczi Molnár Albert Egyesület, Pozsony: 125–157.

M. Pintér Tibor (megj. alatt): Magyar nyelv a határon. A Termini magyar–magyar szótár. *Magyar Nyelv.*

M. Pintér Tibor – Wéber Katalin (2019): *Mérés és értékelés: magyar mint idegen nyelv.* KRE BTK – L'Harmattan Kiadó, Budapest. http://nyelveszet.kre.hu/images/m_pinter_tibor-weber_katalin_2019_2.pdf

Madas Edit (2009, szerk.) *„Látjátok feleim ..." Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28. Katalógus és tanulmánykötet*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Magyar Helyesirás, és szóragasztás főbb szabályai. A magyar tudós társaság különös használatára. Pesten, 1832. http://real-eod.mtak.hu/1395/13/Magyar_helyesiras.pdf

Moravcsik Gyula (2003): *A birodalom kormányzása*. Lectum Kiadó, Szeged.

Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint (2014): The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014.*

Országh László (1977): *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Oszkó Beatrix (1997): A spanyol nyelv magyar eredetű szavai. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.) *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest: 267–269.

Post, Helen – Németh, Endre – Klima, László et al. (2019): Y-chromosomal connection between Hungarians and geographically distant populations of the Ural Mountain region and West Siberia. In: *Scientific Reportsvolume* 9, Article number: 7786 https://www.nature.com/articles/s41598-019-44272-6

Pusztai Ferenc (2003): *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Róna-Tas, András – Berta, Árpád – Károly, László (2011), *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Harrassowitz,Wiesbaden.

Sass Bálint (2009): "Mazsola" – eszköz a magyar igék bővítmény_ szerkezetének vizsgálatára. In: Váradi Tamás (szerk.): *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásaiból*, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 117–129. http://corpus.nytud.hu/mazsola

Simon Eszter – Sass Bálint: Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. 2012(XXIV): 243-264. (kézirat)

Szilágyi N. Sándor (2008): A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Fedinec Csilla (szerk.) *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 105–117. https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=A+magyar+nyelv+a+Magyarorsz%C3%A1ggal+szomsz%C3%A9dos+orsz%C3%A1gokban.

Szily Kálmán (1902, 1908): A *magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest. http://mek.niif.hu/13200/13278/13278.pdf

Szoták Szilvia (2018): A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat terminológiai tevékenysége – A Termini magyar–magyar szótár jogi vonatkozásai és a közérthetőség. In: *Magyar Jogi Nyelv* 2018/1: 25–29. https://joginyelv.hu/a-termini-magyar-nyelvi-kutatohalozat-terminologiai-tevekenysege-a-termini-magyar-magyar-szotar-jogi-vonatkozasai-es-a-kozerthetoseg/

TESz = Benkő Loránd (1967–1976, főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor (2016): Posztkoloniális korszak a magyar nyelv és nyelvközösség történetében. *Magyar Nyelvőr* 140: 387–406. https://epa.oszk.hu/00100/00188/00085/pdf/EPA00188_magyar_nyelvor_2016_4_387-406.pdf

Tótfalusi István *Magyar etimológiai szótár*. Arcanum Adatbázis Kiadó. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/

UEW= Rédei, Károly (1986–1989, szerk): *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Új magyar etimológiai szótár http://uesz.nytud.hu/

Uralonet http://www.uralonet.nytud.hu/

WALS = Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (2013, eds.): *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. https://wals.info/

Zaicz Gábor (2006, főszerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Kiadó, Budapest.

Zoltán András (1999): „Lappangó” szláv eredetű szavaink: szid, szégyen. *Magyar Nyelv* 95: 54–59. https://www.c3.hu/~magyarnyelv/99-1/zoltan.pdf

Zoltán András (2013): Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai hátteréhez. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged: 193–198. http://real.mtak.hu/17584/

Zoltán András (2017): Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv*, 113/1: 1–9. http://real.mtak.hu/53285/

Ház – házak, kéz – kezek, ló – lovak. Miért ilyen sokfélék a többes számú alakok? Erre a kérdésre is megtalálható a válasz kötetünkben. Célunk a magyar nyelvtörténet azon részleteit áttekinteni, melyek ismerete elengedhetetlen egy magyar mint idegen nyelv tanár számára ahhoz, hogy diákjainak magyarázatot tudjon adni az ilyen és hasonló kérdésekre.

A tananyag elolvasása után a tanárjelölteknek nemcsak hang-, morféma- és grammatikatörténeti ismereteik bővülnek, a magyar szókészlet összetételéről és a helyesírás történetéről is pontosabb képük lesz.

Egy nyelv történetével szoros kapcsolatban van beszélőinek kultúrtörténete is. Kihasználva a sorozat adta lehetőségeket arra törekedtünk, hogy ne csak a szigorúan vett nyelvi változásokat és azok mai nyelvünkben felismerhető nyomait mutassuk be, hanem a hozzájuk kapcsolódó területekre is kitekintettünk. A színes illusztrációk mellett gyakran hivatkozunk internetes oldalakra, melyek egy kérdés kibontásának további lehetőségeit rejtik.

ISBN 978-615-5961-15-1